

UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA ARHEOLOGIJU

ZAVRŠNI RAD

Stećci Kaknja kroz prizmu teorijske arheologije

Mentor: Doc. dr. Edin Bujak

Student: Elma Džigal

Septembar, 2024.

UNIVERSITY OF SARAJEVO - FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF ART HISTORY

MASTER'S THESIS

**Stećci of Kakanj municipality through the prism of theoretical
archaeology**

Mentor: Doc. dr. Edin Bujak

Student: Elma Džigal

September, 2024.

SAŽETAK

Rad pod nazivom *Stećci Kaknja kroz prizmu teorijske arheologije* predstavlja istraživanje srednjovjekovnih stećaka na području Kaknja, primjenjujući teorijske pristupe u arheologiji s ciljem pružanja novog pogleda na sepulkralnu kulturu tog doba. U radu se istražuje kulturni krajolik te se analizira odnos između prostora, čovjeka i nadgrobnih spomenika. Kroz detaljnu analizu oblika stećaka, njihovih reljefnih motiva, natpisa i pozicije u odnosu na ranije komunikacijske mreže i lokalitete, rad nastoji interpretirati značenje i funkciju ovih spomenika u kontekstu kasnog srednjeg vijeka.

Historiografsko istraživanje pokazuje da su različiti autori i istraživači razvili niz teorija o porijeklu, funkciji i simbolici stećaka. Stoga se prilikom analize određenih nekropola Kaknja pristupilo kritičkom stavu, pri čemu je posebna pažnja posvećena izvorima znanja kako bi se osiguralo temeljito i precizno razumijevanje arheološkog konteksta. Teorijski pristupi omogućili su dublje razumijevanje kulturnih i simboličkih značenja ovih spomenika, te otkrivanje načina koji su prostorni odnosi, tj. smještaj stećaka unutar krajolika. Jedan od primjera primjene arheologije prostora i krajolika u radu je analiza rasporeda nekropola u odnosu na prirodne i društvene elemente prostora, pri čemu su lokaliteti pozicionirani u odnosu na stara naselja, komunikacijske puteve i prirodne barijere poput rijeka i planina. Ovakav pristup omogućio je otkrivanje novih saznanja o percepciji krajolika u srednjem vijeku.

Iako ovaj rad pruža značajan doprinos razumijevanju stećaka Kaknja i njihove uloge u srednjovjekovnom društvu, ostaju brojna pitanja koja zahtijevaju daljnja istraživanja. Buduća istraživanja trebala bi se fokusirati na dublje proučavanje odnosa između stećaka i drugih arheoloških lokaliteta, kao i na istraživanje kasnosrednjovjekovnih naselja koja su do sada bila nedovoljno istražena.

Ključne riječi: stećci Kaknja, nekropole, teorijska arheologija, prostor, krajolik

SUMMARY

The Master's thesis titled *Stećci of Kakanj municipality through the prism of theoretical archaeology* presents a study of medieval stećci (tombstones) in the Kakanj area, applying theoretical approaches in order to offer a new perspective on the sepulchral culture of that period. The research explores the cultural landscape and analyzes the relation between space, humans, and tombstones. Through a detailed analysis of the shapes of stećci, their relief motifs, inscriptions, and positions in relation to earlier communication networks and sites, the paper aims to interpret the meaning and function of these monuments in the context of the late Middle Ages.

Historiographical research reveals that various authors and researchers have developed a range of theories regarding the origins, functions, and symbolism of stećci. Therefore, when analyzing certain necropolises in Kakanj, a critical approach was adopted, with careful attention to the source of knowledge. Theoretical approaches have enabled a deeper understanding of these monuments' cultural and symbolic meanings and the discovery of how spatial relationships and the placement of stećci within the landscape reflected the beliefs and values of the communities of that time. One example of the application of spatial and landscape archaeology is the analysis of the layout of necropolises about natural and social landscape elements, where the sites are positioned next to old settlements, communication routes, and natural barriers such as rivers and mountains. This approach has provided new insights into the medieval perception of the landscape.

Although this study has contributed to understanding the stećci of Kakanj and their role in medieval society, many questions that require further research remain. Future studies should focus on a deeper examination of the relationships between stećci and other archaeological sites and on exploring late medieval settlements that have been insufficiently investigated.

Keywords: medieval tombstones stećci of Kakanj, necropolises, theoretical archaeology, space, landscape

SADRŽAJ

SAŽETAK.....	3
SUMMARY	4
UVOD.....	6
1. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	8
1.1. OPĆI PREGLED PRVIH ZAPISA O STEĆCIMA.....	8
1.2. DOMINANTNE TEORIJE PRI IZUČAVANJU STEĆAKA.....	11
1.3. STEĆCI KAKNJA U STRUČNOJ LITERATURI.....	14
2. TEORIJSKI PRISTUPI ZA ANALIZU STEĆAKA	19
3. ANALIZA STEĆAKA KAKNJA	24
3.1. NEKROPOLA HRAŠĆE	29
3.2. NEKROPOLA BJELAVIĆI.....	37
3.3. NEKROPOLA CRKVINA.....	40
3.4. NEKROPOLA TIČIĆI	47
3.5. NEKROPOLA PUHOVAC	50
3.6. NEKROPOLA GREBCI	53
4. ARHEOLOŠKI PRISTUPI PROSTORU I KRAJOLIKU PRIKAZANI KROZ NEKROPOLE STEĆAKA	58
5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	66
POPIS VIZUALNE GRAĐE	69
KARTE	69
SLIKE	69
BIBLIOGRAFIJA.....	71
IZVORI:.....	71
LITERATURA:.....	71
ELEKTRONSKI IZVORI:	75

UVOD

Master rad pod nazivom *Stećci Kaknja kroz prizmu teorijske arheologije* fokusira se na istraživanje srednjovjekovnih nekropola stećaka s područja Kaknja, pružajući dublji uvid u ovaj značajan segment arheološke i kulturne baštine Bosne i Hercegovine. Stećak, kao karakterističan nadgrobni spomenik kasnog srednjeg vijeka, predstavlja ključnu komponentu za razumijevanje tadašnjih društvenih, kulturnih i vjerskih praksi na ovom prostoru. Njegova funkcija, koja se prvenstveno ogleda u obilježavanju grobnog mjesta pokojnika, samo je jedan od aspekata koji se istražuje u ovom radu.

Uvodni dio rada bavi se pregledom historiografije istraživanja stećaka, s posebnim osvrtom na one s područja općine Kakanj. Ovaj pregled obuhvata analizu doprinosa autora koji su se bavili kasnosrednjovjekovnim periodom i stećcima, kao i one koji su razvijali različite teorijske pristupe u interpretaciji ovog fenomena. Historijat istraživanja strukturiran je kroz tri tematske cjeline: prva se bavi općim autorima i pojavom termina *stećak*, druga istražuje probleme vezane za izučavanje stećaka, uključujući diskusije o njihovom porijeklu, dok treća cjelina fokusira se na historiju istraživanja stećaka u općini Kakanj.

Glavni dio rada posvećen je analizi nekropola stećaka u Kaknju, gdje se, kroz komparativnu metodu, istražuju sličnosti i razlike među stećcima uzimajući u obzir teritorijalne granice srednjovjekovne župe Trstivnice. Ime ove župe najvjerojatnije potiče od današnje rijeke Trstionice, uz male varijacije u pisanju nastale kroz vrijeme.¹ Granice župe Trstivnice u velikoj mjeri korespondiraju s današnjim teritorijem općine Kakanj, uz poneke manje izmjene. Župa je graničila sa susjednim župama Brod, Lašva, Bosna i Vidogošća. Unutar župe Trstivnice nalazila su se sela koja danas pripadaju općinama Vareš, Visoko i Zenica, dok su pojedina današnja mjesta Kaknja tada bila u sastavu srednjovjekovne župe Brod.² Osim sliva rijeke Trstionice, župa je obuhvatala i slivove rijeka Ribnice i Zgošće, što se potvrđuje historijskim izvorima da je Kakanj, odnosno današnji Donji Kakanj, bio dio ove župe.³ U kontekstu srednjovjekovne župe Trstivnice,

¹ Andelić 1973, 16.

² Isto., 16 – 17.

³ Riječ je o povelji kralja Stjepana Dabiše Kotromanića vojvodi Hrvoju Vukčiću, napisana u Sutjesci 15. aprila 1392. godine, gdje mu se daruje selo Kakanj. Ujedno povelja označava prvi spomen imena Kakanj. (Filipović 2016, 318)

značajna mjesta su Bobovac i Sutjeska, koja su u to vrijeme bila stolna mjesta bosanskih vladara, predstavljajući ključne tačke unutar Bosanskog kraljevstva.

Posebna pažnja posvećena je teorijskoj arheologiji, s naglaskom na koncept *landscape* arheologije, koja omogućava analizu prostora i krajolika nekropola stećaka na dva nivoa: kroz detaljno promatranje pojedinačnih nekropola i šireg prostornog konteksta regije Kakanj. Poglavlje *Arheološki pristupi prostoru i krajoliku prikazani kroz nekropole stećaka* predstavljeno kroz nekropole stećaka sintetizira teorijske pristupe korištene u analizi obrađenih nekropola. Ovo poglavlje donosi mogućnosti o načinu na koji su srednjovjekovni ljudi birali mjesta za vječni počinak, istražujući da li je postojala dosljednost u ovim praksama pokopavanja, te da li su ta pravila univerzalno primjenjivana na sve lokalitete pod stećcima. Formalno – tipološke analize pojedinačnih nadgrobnih spomenika i reljefnih motiva omogućavaju dublje razumijevanje njihovog prostornog položaja i kontekstualnog značaja unutar nekropola. Iako je ikonografija stećaka i dalje složen koncept, teorijski pristupi i formalno – tipološke analize produbljuju naše razumijevanje načina na koji je kasnosrednjovjekovna populacija percipirala prostor i birala lokacije za nekropole. U radu se također istražuje postojanje specifičnih pravila pri odabiru lokacija za nekropole i pri pozicioniranju stećaka unutar grobalja, što otvara nove perspektive na kulturne i društvene prakse tog vremena.

Empirijski podaci prikupljeni tokom terenskih istraživanja nude nove interpretacije prostora i krajolika u kome su pozicionirane odabrane nekropole. Nekropole Hrašće, Bjelavići, Crkvina, Puhovac, Tičići (Gromila) i Grebci, zajedno sa stećcima iz Kraljeve Sutjeske, analizirane su zbog svoje rijetke zastupljenosti i nedovoljne istraženosti u stručnoj literaturi. Ove nekropole pružaju konkretne uvide u trenutno stanje stećaka i doprinose razumijevanju njihovog značaja unutar šireg kulturnog pejzaža srednjovjekovne Bosne.

Konačni cilj ovog rada je doprinijeti popunjavanju praznina u stručnoj literaturi, ukazati na ugroženost stećaka u općini Kakanj, te potaknuti daljnje arheološke i naučne analize. Rad naglašava važnost potrebe publikovanja istraživačkih rezultata i promoviše holistički pristup proučavanju stećaka, koji nadilazi tradicionalne okvire tipologije, hronologije i ikonografije, obuhvatajući cjelokupni arheološki kontekst. Svrha rada ogleda se i u preispitivanju postojećeg znanja i pristupu kritičkog osvrta na arheološke lokalitete.

1. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

1.1. OPĆI PREGLED PRVIH ZAPISA O STEĆCIMA

Stećci, srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici, nastali na teritoriju srednjovjekovne bosanske države između 12. i 16. stoljeća.⁴ Iako su rasprostranjeni na teritorijima koje su nekada bile dio srednjovjekovne Bosne, u Bosni i Hercegovini predstavljaju karakterističan segment kulturno – historijskog naslijeđa. Svojom monumentalnošću privlačili su pozornost ljubitelja historije, što je rezultiralo prisutnost istraživanja tijekom različitih razdoblja. O njima su pisali i književnici u svojim putopisima putujući kroz Bosnu i istražujući njezine prekrasne krajolike.

Do sada najstariji zapis o ovoj vrsti nadgrobnog spomenika u putopisu zabilježio je Benedikt Kuripešić u djelu *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, nazivajući ih *velikim kamenim grobovima*.⁵ Nešto više zabilježio je Arthur J. Evans u svome putopisu *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune avgusta i septembra 1875*.⁶ Stećcima su se bavili i pisali franjevci, književnici i drugi istraživači koji nisu pružili potpune interpretacije o porijeklu i tipologiji stećaka. No, iz njihovih djela moguće je iščitavati razne zanimljivosti vezane za stećke, poput jednog sudskog slučaja Sarajevskog suda o raspravi dva stećka iz Kraljeve Sutjeske. Prema hudždžetu šerijatskog sidžila kojeg je obradio Behçet Loklar, sudski slučaj iz 1774. godine odnosi se na dva velika kamena na području Jažvica, između sela Poljani i Sutjeska.⁷ Stanovnici navedenog područja bili su nezadovoljni odlukom visočkog naiba, pa su podnijeli zahtjev Sarajevskom sudu gdje su 16. augusta 1774. godine tvrdili su da su uklonili kamenje kako bi omogućili prolaz svojih domaćih životinja, ali su ih serdar i naib optužili da su tražili zakopano blago.⁸ Sud je imenovao katibe koji su potvrdili da nije pronađeno nikakvo blago, te da je kamenje uklonjeno zbog ometanja prolaza.⁹

Period osnivanja Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu označen je kao razdoblje posvećeno naučnim istraživanjima različitih perioda u koji se ubrajaju i izučavanja stećaka. Austrijski istraživač Moritz Hoernes proučavajući bosanskohercegovačke rimske

⁴ Bujak 2018, 41.

⁵ Kuripešić 2001, 28.

⁶ Evans 1965.

⁷ Loklar 2023, 88 – 89.

⁸ Isto, 90 – 91.

⁹ Isto, 90.

spomenike opisivao je i stećke s reljefnim predstavama lova i turnira.¹⁰ Tokom perioda austrougarske vladavine naučnici poput Franje Fiale, Ćire Truhelke i Valcava Radimskog jedan dio istraživanja posvetili su i analiziranju stećaka. Veći doprinos pruža uvid u prve informacije o kamenim nadgrobnim spomenicima Ćiro Truhelka. U članku objavljenom u Glasniku Zemaljskog muzeja, prilikom izvještaja o iskopima gromila na Glasincu prilaže kartu s grobovima iz različitih vremenskih perioda na kojoj su zabilježeni i stećci.¹¹ Godine 1942. Ćiro Truhelka objavljuje knjigu *Uspomene jednog pionira* gdje bilježi svoje početke rada i dolazak u Bosnu kao kustos muzeja. Uskoro nakon dolaska Ćiro Truhelka zapisuje svoj odlazak u selo Vijaci kod Olova radi iskopavanja starog spomenika.¹² Tom prilikom bilježi i stećke, stupac iz Bakića i naredbu vlade kotarskim uredima da izvrše popise stećaka Bosne i Hercegovine.¹³ Truhelka je stećke u svojim člancima nazivao i *bosanskim mramorima*¹⁴, ali ponajviše nazivom stećak koji je dalje korišten u stručnim radovima i općeprihvaćen u narodnom govoru.

No, termin stećak prvi put zabilježio je hrvatski polihistor, književnik i političar Ivan Kukuljević Sakcinski 1851. godine u dodatku *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*.¹⁵ Sakcinski je sačinio pitanja koja se odnose na sakupljanja arheološke, historijske i etnografske građe. Prvo pitanje glasilo je:

*Ima li u vašoj okolini na gori ili na polju, malih okruglih brežuljakah, koji su od ljudskih rukuh nanešeni? Kako se zovu i šta se od njih pripoveda? Ima li stećakah i humkah?*¹⁶

Kukuljević je upitnik objavljavao i nadopunjavao sljedećih godina, a 1852. godine naveo pojam *stećak*.¹⁷ Vuk Stefanović Karadžić u drugom nadopunjenom rječniku iz 1852. godine objavljuje izraz *stećak, ćka, m. (u Imosk)*¹⁸ objašnjavajući ga kao *otesan kamen koji se meće na grob ili za kaku drugu biljegu*.¹⁹

¹⁰ Bešlagić 1982, 13 – 14.

¹¹ Truhelka 1889, 26.

¹² Truhelka 1942, 53.

¹³ Isto, 53 – 56.

¹⁴ Truhelka 1891, 368.

¹⁵ Kukuljević 1851, 237 – 243; Vučić 2018, 49; Zorić 2020, 9.

¹⁶ Kukuljević 1851, 241.

¹⁷ Kukuljević 1852, 326.

¹⁸ Stefanović Karadžić 1852, 715; Vučić 2018, 49; Zorić 2020, 9.

¹⁹ Stefanović Karadžić 1852, 715.

U narednim periodima javljaju se značajnija izučavanja srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Neki od naučnika i naučnica koji su se bavili navedenom tematikom su Alojz Benac, Marko Vego, Marian Wenzel, Šefik Bešlagić, Nada Miletić i drugi. Potom, u periodu od 60 – ih godina, 20. stoljeća, nastaju dvije važne publikacije. Umjetničko bogatstvo motiva na stećcima izučila je Marian Wenzel u svojoj doktorskoj disertaciji *Ukrasni motivi na stećcima* iz 1965. godine. Veliki doprinos pri izučavanju stećaka ponudio je Šefik Bešlagić koji je u svojim radovima *Stećci centralne Bosne* (1967.), *Stećci, Kataloško – topografski pregled* (1971.) , *Stećci – kultura i umjetnost* (1982.) i *Leksikon stećaka* (2004.) iznio tipologiju stećaka po oblicima i prve rezultate višegodišnjeg terenskog rada kojim je dobio približno tačan broj danas poznatih spomenika – Bosna i Hercegovina 59 593, Srbija 2 267, Crna Gora 3 049 i Hrvatska 447 stećaka.²⁰ Naravno, pretpostavio je da postoji još stećaka koji nisu otkriveni.

Za 21. stoljeće moguće je izdvojiti nekoliko djela koja se bave tematikom stećaka. Historičar Dubravko Lovrenović proučavao je stećke, te je u svom djelu *Stećci*²¹ (2009.) detaljno analizirao stećke, proučavajući mišljenja prethodnih istraživača i kritički obrađujući argumente, posebno kroz analizu epitafa. Naučna enciklopedija *Stećkopedija – kameno blago stare bosanske države*²², objavljena 2018. godine od strane arheologa Edina Bujaka, pruža detaljne informacije o fenomenu srednjovjekovne sepulkralne kulture, pokrivajući sve do tada istražene reprezentativne nekropole Bosne i Hercegovine. Bujak u ovoj monografiji bilježi historiografiju stećaka, naglašavajući da ne postoji nijedan zapis iz vremena njihovog klesanja.²³ Knjiga nudi pregled najvažnijih bilježenja u književnim djelima, kao i analizu stručnih radova koji se odnose na lokalitete stećaka. Monografija također sadrži prikaze oblika i ukrasa s nekropola, većinom na temelju radova Šefika Bešlagića. Osim što daje pregled broja i naziva stećaka, djelo istražuje mogućnosti njihove obrade i prevoženja. Ističe da su mnoge nekropole smještene u blizini kamenoloma, dok su se stećci koji nisu bili u neposrednoj blizini vjerovatno transportirali specijalnim saonicama.²⁴ Za obradu stećaka, autor sugerira da se proces najvjerojatnije odvijao tokom zime, kada su se u stijene bušile rupe u koje se sipala voda koja zaleđi, a potom se širi,

²⁰ Bešlagić 1982, 67; Bešlagić 2004, 179.

²¹ Lovrenović 2009.

²² Bujak 2018.

²³ Isto, 21.

²⁴ Isto, 55 – 59.

stvarajući unutrašnji pritisak koji može uzrokovati pucanje stijene.²⁵ Alternativno, blokovi su se mogli odvajati i tokom drugih godišnjih doba korištenjem oštih alata za bušenje rupa i dubljenja, a zatim bi se voda nalijevala u načinjene rupe. Vatrom voda bi se zagrijavala i stvarala paru koja je uzrokovala dodatni unutarnji pritisak. Dodatak vatre na stijeni mogao je uzrokovati brži temperaturni šok, koji uzrokuje različite temperaturne reakcije u stijeni i doprinosi stvaranju pukotina i odavanja željenih kamenih blokova. Ova metoda koristi princip kontrakcije, gdje se materijali različito šire i skupljaju pod utjecajem temperature, čime se povećava vjerovatnoća da će stijena puknuti na željenim mjestima.

Pored toga, važno je napomenuti da je Edin Bujak 2020. godine uspostavio platformu Nekropola.ba, s ciljem da se na jednom mjestu okupe podaci o nekropolama stećaka i pruži mogućnost istraživanja i očuvanja ovih nadgrobnih spomenika. Trenutno, platforma sadrži informacije o 584 nekropole, sa ukupno 16 233 stećka.²⁶

Današnje brojno stanje izmijenjeno je u odnosu na prošlo, a razlog toga su novootkrivene nekropole stećaka. U proteklih godinama, širom Bosne i Hercegovine provode se detaljni popisi nekropola stećaka koji su rezultirali značajnim otkrićima ali su također ukazali na devastaciju i nestanak pojedinih lokaliteta. Ovi popisi obuhvatili su regije poput Zenice, Jajca, Hadžića i drugih općina, uključujući nova istraživanja na području Ilijaša. Takvi projekti doprinijeli su očuvanju i dokumentovanju bogatog kulturnog naslijeđa stećaka, koji su dragocjeni svjedoci naše prošlosti.

1.2. DOMINANTNE TEORIJE PRI IZUČAVANJU STEĆAKA

Pojavom stećaka u stručnoj i književnoj literaturi razvile su se brojne tvrdnje o njihovom porijeklu. Jedna od najzastupljenijih je bogumilska teorija povezana sa pripadnicima Crkve bosanske. Ova teorija zasnovana je s kraja 19. stoljeća koja i dalje ima odjeka u savremenim raspravama. Začetnicama bosanskog bogumilstva smatraju se Franjo Rački i Arthur J. Evans. Putopis Evansa, *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune avgusta i septembra 1875*²⁷, pruža tezu o porijeklu stećaka kao bogumilski koncept, dok Rački posvećuje čitavu studiju o bogumilstvu gdje bosanske krstjane izravno vezuje s bugarskim i makedonskim bogumilima.²⁸ U

²⁵ Bujak 2018, 58.

²⁶ <https://platforma.nekropola.ba/dashboard/statistics> (pristupljeno: 20. 01. 2024.)

²⁷ Evans 1965.

²⁸ Studija pod nazivom „Bogomili i Patareni“ objavljena u *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1869. i 1870.*

20. stoljeću nastavljen je još jači trend teorije bogumilstva koji živi i danas, a zabilježen je u radovima arheologa i historičara. Djela Envera Imamovića i Ibrahima Pašića oživljavaju bogumilske teze, koje nastaju nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu, uslijed jačanja nacionalnog identiteta.²⁹ Problem bogumilske teorije počiva u srbizaciji, kroatizaciji i bošnjakizaciji stećaka prema etno – nacionalnim tendencijama, političkim ideologijama i religijskim uvjerenjima. Zbog prisustva jačanja nacionalnog identiteta određenog naroda kroz porijeklo stećaka javila su se djela koja su prouzrokovala suprotne tvrdnje. Autor Ante Škegro 2000. godine objavljuje članak *Historiografija u službi eliminacije Hrvata u Bosni i Hercegovini (1989.-1999.)* u izdavaštvu Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu koji propagira ideje o ugroženosti hrvatskog stanovništva potkrjepljujući svoje tvrdnje djelima bosanskohercegovačkih autora. Iz njegovog rada može se vidjeti da uključuje autore koji podržavaju kroatizirane i srbizirane tvrdnje kroz bošnjakizirane teze autora koji su u svojim djelima nastojali objasniti bogumilsku teoriju.³⁰ Pravoslavni karakter Crkve bosanske i srpski karakter stećaka isticali su Ćiro Truhelka i Vaso Glušac, dok su na hrvatskoj strani Ivo Pilar, Dominik Mandić i Franjo Šanjek zastupali hrvatski karakter.

Pored bogumilske teorije, od 60 – ih godina pojavljuje se i vlaška teorija o stećcima i njihovoj pripadnosti stočarskoj populaciji. Iako je britanska historičarka umjetnosti Marian Wenzel dala svoj doprinos u prikazu raznolikosti motiva na stećcima, ona je kroz predstave jelena i lova nastojala objasniti germanske priče o podzemnom svijetu i balkanskim stočarima.³¹ I Šefik Bešlagić u svojim brojnim radovima nastojao je donijeti fotografije svih ukrašenih ploha spomenika na jednom mjestu. No, njegov se umjetnički doživljaj i dalje fokusirao na prikazivanje broja igrača u kolu na samo jednoj plohi.³²

Zanimljivo je kako i danas mnoge eminentne osobe ustrajavaju na bogumilskoj teoriji. Međutim, najnovija naučna istraživanja, potkrijepljena argumentima, dovode u pitanje teze o bogumilstvu srednjovjekovne Bosne, uključujući poimanja o Crkvi bosanskoj i porijeklu stećaka. Jedna od novijih naučnih knjiga koja donosi ispravan karakter Crkve bosanske je *Bosansko Kraljevstvo*, autora Emira O. Filipovića.³³ Crkva bosanska bila je specifična organizacija u

²⁹ Djela poput: E. Imamović, *Korijeni Bosne i bosanstva*, 1995.; E. Imamović, *Korijeni i život bosanskog plemstva kroz historiju*, 2018.; I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, knjiga II, 2009.

³⁰ Škegro 2000, 368.

³¹ Palameta 2020, 101.

³² Isto, 102.

³³ Filipović 2016.

Bosanskom kraljevstvu, koja se razlikovala od katoličkih i pravoslavnih crkava te je često smatrana heretičkom.³⁴ Njezini vjernici nazivali su sebe *krstjanima*, a njihova vjera i praksa još nisu dovoljno istražene, što je dovelo do krivih percepcija o njoj.³⁵

Dubravko Lovrenović je u svom djelu *Stećci* ponudio značajnu suprotnu tvrdnju o bogumilstvu, zasnivajući je na epitaforma sa stećaka i vjerskoj pripadnosti pokojnika. Pretpostavio je da su pod stećcima sahranjivani pripadnici različitih zajednica od katolika i bosanskih krstjana do pravoslavaca. Lovrenović naglašava činjenicu da su *pred očima više domaćih generacija stećci stoljećima čekali da ih otkriju stranci i da upravo oni o njima povedu rasprave koje se ne stišavaju ni danas*.³⁶ Napomenuo je odnos crkvi i nekropola sa stećcima kroz tri crkvene organizacije prisutne u srednjovjekovnoj Bosni i Humu.³⁷ Premda Lovrenović ostavlja jasan pregled prijašnjih razmišljanja i pristupa autora o porijeklu i nastanku stećaka i sam za nastanak motiva pristupa difuzionističkom stajalištu, odnosno prijenosu zapadnoevropske kršćanske umjetnosti na stećke.³⁸ Difuzionizam se pojavljuje u 19. stoljeću, a u najširem smislu se može definirati kao širenje kulture s jednog mjesta na drugo. Difuzija je antropološka teorija prema kojoj su sva kulturna obilježja nastala u jednom ili nekoliko kulturnih središta, odakle su se difuzijom širila u druga područja.³⁹ Zbog raznovrsnih teza razvijale su se mnogobrojne teorije od kojih je najpoznatija *ex oriente lux*⁴⁰, gdje je u interpretaciji prošlosti difuzija prihvaćena, a potom i za metodološki pristup kod teorije inovacije koja se dešavala u jednom centru, a zatim se putem difuzije i migracije širila.⁴¹ Teorija *ex oriente lux* bila je prihvaćena iz političkih i ekonomskih razloga, s tim da su postojali i osporavatelji teorije, gdje su pokušali dokazati suprotno, promovisući Nordijski mit, koji je nastao iz lingvističkih istraživanja o migracijama Indoeuroljana.⁴² U svakom slučaju, bez obzira na to je li riječ o istočnoj ili sjevernoj teoriji, pristalice difuzionizma uvijek su identificirale samo jednog nosioca progresa koji je bio superioran, tehnološki i kulturno razvijeniji od drugih.⁴³

³⁴ Filipović 2016, 547.

³⁵ Vidi više u: Filipović 2016, *Bosansko kraljevstvo*, 547 – 570.

³⁶ Lovrenović 2009, 21.

³⁷ Isto, 239 – 240.

³⁸ Isto, 20.

³⁹ Šošić – Klindžić 2015, 64.

⁴⁰ Gustaf Oscar Montelius je tvorac teorije *Ex Oriente Lux*, koja označava postupno širenje civilizacije s Bliskog istoka preko Anadolije i Grčke prema Evropi.

⁴¹ Kaljanac 2015, 128.

⁴² Isto.

⁴³ Kaljanac 2015, 128.

Posljednjih godina na bosanskohercegovačkoj arheološkoj sceni javlja se težnja ka teorijskim pristupima pri izučavanju stećaka i općenito srednjovjekovnog perioda. Edita Vučić je arheologinja koja je doktorirala na izučavanju stećaka koristeći teorijske pristupe. Njen doktorski rad, *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*⁴⁴, pored formalnog pristupa analize stećaka pruža uvid koncepta arheologije prostora i krajolika na primjeru obrađenih nekropola stećaka, probleme pri izučavanju stećaka, analize epitafa i ornamenata, ali i hronologiju teorijskih pravaca stranih autora. Njezin članak *Kontekstualizacija nekropolâ stećaka u teorijskoj arheologiji*⁴⁵ predstavlja probleme nedostatka teorijskih principa vezanih za proučavanje stećaka gdje se kritički osvrće na tradicionalna shvaćanja srednjovjekovnih spomenika nudeći nove perspektive svrstavanja stećaka u suvremene arheološke tokove. U svome drugom članku objavljenom iste godine, *Srednjovjekovni kulturni krajolik – interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka*⁴⁶, autorka se bavi nekropolama zapadne Hercegovine koristeći stručnu literaturu iz teorijske arheologije kojom nastoji objasniti kako je srednjovjekovni čovjek percipirao krajolik. Navedena dva članka su prva tačka u odstupanju od tradicionalnih načina razmišljanja stećaka čineći ih značajnom podlogom za analiziranje ostalih nekropola stećaka na drugim područjima.

Saznanjem da bosanskohercegovačka arheološka scena skoro pa nije upotrebljavala teorijske okvire pri analiziranju srednjovjekovnog nadgrobno spomenika dovodi do otežanog istraživanja nekropola stećaka i percipiranja načina razmišljanja srednjovjekovnog čovjeka o smrti i životu kao važnog aspekta o ukupnom srednjovjekovnom periodu bosanske države.

1.3. STEĆCI KAKNJA U STRUČNOJ LITERATURI

Otkrićem stećka, poznatom po nazivu *Zgoščanski stećak*, na lokalitetu Crkvina počinje se javljati interesovanje za analiziranje stećaka i iskopavanjima kasnosrednjovjekovnih grobalja na području Kaknja. Istraživanja nisu bila u većem obimu uslijed čega su ostala otvorena pitanja o životu i načinu sahranjivanja srednjovjekovnog čovjeka s područja Kaknja. Da bi stekli jasniju sliku o srednjovjekovnoj svakodnevnicu, neophodno je provesti multidisciplinarna istraživanja.

Arheolog Đorđe Stratimirović 1891. godine prvi je u stručnoj literaturi zabilježio stećke sa područja Kaknja na lokalitetu Crkvina. Njegov rad, objavljen u Glasniku Zemaljskog muzeja pod

⁴⁴ Vučić 2018.

⁴⁵ Vučić 2019.

⁴⁶ Vučić 2019.

nazivom *Srednjovjekovno groblje Crkvina kod Zgošće*⁴⁷, donosi informacije o dva bogato dekorisana stećka – sljemenjak i stub. Stratimirović u svome članku primjenjuje određene metode percepcije prostora kojom nastoji opisati širi predio lokaliteta i položaj nekropole sa stećcima zaključujući da je groblje veoma staro.⁴⁸ Pored ikonografskog opisa oba stećka, Stratimirović na terenu uočava i ostatke građevine za koju pretpostavlja da je crkvice.⁴⁹ Razmatranjem raznih aspekata: položaj nekropole i stećaka, prostoru šireg područja, mašti⁵⁰ i ikonografiji, Stratimirović dolazi do podatka da su dalmatinski majstori izradili veliki sljemenjak u 14. stoljeću ispod kojeg je sahranjen vladar obližnjeg grada sa svojom porodicom.⁵¹ Narednih godina stećci su plijenili pažnju istraživačima, da bi 1926. godine bio publiciran članak *Zgoščanski stećak*⁵², autora Stratimirovića. Đorđe Stratimirović je na osnovu dva slova koja su bila sačuvana na čenoj strani sljemenjaka i prethodnim analizama koje je sprovodio 1891. godine istakao da je veliki stećak pripadao banu Stjepanu II Kotromaniću⁵³, potkrjepljujući tezu nazivom gradine *Stjepangrad* koja se nalazi na uzvišenju u selu Crnač, 2 kilometra od nekropole.

Pronalaskom *Zgoščanskog sljemenjaka* uslijedila su veća interesovanja o spomenutoj nekropoli. Knjiga *Studije o podrijetlu*, iz 1941. godine Ćire Truhelke, u odlomku *Kolijevka i grobovi prvih Kotromanića* navodi analizu o stupcu i stećku na sljeme sa lokaliteta Crkvina analizirajući natpise sa stećka i dajući teze da se radi o groblju koje pripada prvom banu iz reda Kotromanića, Prijezdi I.⁵⁴

Zbog impozantne veličine i simbola koje su nosili oba stećka otkrivena u Donjoj Zgošći narednih godina izazivala su sve veću pažnju. Stoga je lokalitet Crkvina podvrgnut arheološkim istraživanjima 1948. godine pod vodstvom Irme Čremošnik. U svom članku po nazivom *Iskopavanja Crkvine u Zgošći 1948. godine*, objavljenom 1949/50. godine, Čremošnikova se usredotočila na ostatke antičke zgrade i stećaka s lokaliteta, datirajući ih u period od 13. do 16. stoljeća.⁵⁵

⁴⁷ Stratimirović 1891.

⁴⁸ Stratimirović 1891, 124 – 130.

⁴⁹ Isto, 129.

⁵⁰ Autor u referenci na stranici 131 navodi da se prepušta mašti kako bi objasnio ko je bio sahranjen na nekropoli.

⁵¹ Stratimirović 1891, 140 – 141.

⁵² Stratimirović 1926.

⁵³ Isto, 45 – 46.

⁵⁴ Truhelka 1941, 50 – 57.

⁵⁵ Čremošnik 1949/50, 411 – 416.

Prvi veći popis stećaka sa područja Kaknja obavio je Šefik Bešliagić, a rezultate objavio u svome djelu *Stećci, kataloško – topografski pregled* objavljen 1971. godine. Popis donosi kratke opise 24 nekropole s ukupno 380 stećaka i jednu nadgrobnu ploču iz Franjevačkog muzeja u Kraljevoj Sutjesci.⁵⁶ Također, Bešliagić u studiji *Stećci, kultura i umjetnost* donosi kratke opise nekropole Crkvina u Donjoj Zgošći i samih monumentalnih stećaka sa navedenog mjesta. U *Leksikonu stećaka* ponovo daje iste opise nadgrobničkih spomenika i tri nekropole iz sela Ričica koje su navedene i u djelu iz 1971. godine.⁵⁷

Muhamed Kreševljaković u studiji *Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području opštine Kakanj* registrira 270 različitih spomenika, od čega 33 nekropole stećaka, 16 usamljenih stećaka i 2 krstače.⁵⁸ Kreševljakovićev popis nadgrobničkih spomenika u većini ne korelira sa Bešliagićevim, što je ujedno vidljivo iz broja nekropola koje su zabilježene, kritičkog osvrtu i nadopunjavanja propusta u stručnoj literaturi iskazujući značajan doprinos kulturno – historijskim spomenicima općine Kakanj.

Od značaja za analiziranje stećaka je i kratki pregled arheoloških iskopavanja srednjovjekovnog groblja Dedino guvno koje je obavila Fidreta Ledić. U radu, *Dedino guvno i Tičići – srednjovjekovna nekropola* iz 1986. godine, piše o istraženim grobovima, načinu pokapanja i priložima.⁵⁹

U Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine – Tom III, navedeno je 28 lokaliteta sa 400 stećaka općine Kakanj. Navedeni podaci su u odnosu na danas izmijenjeni, a referiraju se na zapise Šefika Bešliagića iz kataloško – topografskog pregleda.

Poslijeratni period zaintrigirao je određene naučnike za istraživanja kasnosrednjovjekovnih grobalja s područja Kaknja. Tu treba spomenuti arheologinju Lidiju Fekežu – Martinović koja se bavila iskopavanjima i proučavanjima srednjovjekovnih grobalja na ovom području. Njezin članak *Stećci sutješkog kraja*, objavljen 2010. godine u Zborniku radova Stoljeća Kraljeve Sutjeske, pruža pregled prikupljenih podataka o stećcima na navedenom području.⁶⁰ Rad se oslanja na pregled radova Pave Anđelića, Milenka Filipovića, Šefika Bešliagića i drugih naučnika koje je Fekeža –

⁵⁶ Bešliagić 1971, 146 – 151.

⁵⁷ Bešliagić 1982.; 2004.

⁵⁸ Kreševljaković 1983, 2 – 11.

⁵⁹ Ledić 1986, 80 – 81.

⁶⁰ Fekeža – Martinović 2010, 147 – 182.

Martinović uvrstila za određene lokalitete, bez studije Muhameda Kreševljakovića koja je dopunila propuste u literaturi navedenih istraživača. Stoga, članak ne donosi značajne novosti o stećcima u Kaknju te nudi netočan broj stećaka na određenim nekropolama, orijentaciju i dekorativne elemente prisutne na nekoliko grobalja. O spomenutim elementima će se svakako u nastavku rada dodatno raspravljati. Iste godine započeta su arheološka istraživanja lokaliteta Crkvina. Podaci s iskopavanja su objavljena 2014. godine u znanstvenom časopisu *Naše starine* pod nazivom *Pregled arheoloških istraživanja u 2010. i 2012. godini na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje“) u Zgošći*. Cilj arheoloških radova koje je vodila Fekeža – Martinović bio je baziran na otkrivanju i određivanju pripadnosti groba ispod velikog Zgoščanskog stećka, a tom prilikom istraživači su iskopali 23% površine lokaliteta i otkrili ostatke iz antičkog i kasnoantičkog perioda.⁶¹ Pored arheologa, geologa, antropologa i DNK analiziranja korištena je i C14 metoda za određivanje starosti pronađenog materijala. Projekt je nastavljen 2015. godine pod vodstvom arheologinje Ajle Sejfuli, a rezultati istraživanja posljednje kampanje nisu javno objavljeni. Iz arheološkog izvještaja dostavljenog iz Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko – dobojskog kantona može se ustanoviti da je zabilježeno devet grobova, od kojih je jedan s kamenim sandukom. Sve kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina navode samo grobne cjeline koje daju osnovne podatke o ukopima na lokalitetu Crkvina, dok Lidija Fekeža – Martinović u određenim dijelovima rada spominje teze o mogućim položajima stećaka koji su izmješteni s nekropole i njihovoj ikonografiji. Fekeža – Martinović provela je i zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Tičići 2010. godine zbog izgradnje autoceste Kakanj – Zenica.⁶² Njoj se pridružila Lejla Nakaš zbog analiziranja natpisa sa stećaka.⁶³ Muzej Kakanj, 12. aprila 2016. godine, organizovao je tribinu *Zgoščanski stećak – simbol grada Kaknja* zbog prezentacije vrijednost nekropole Crkvina lokalnom stanovništvu.⁶⁴ Godinu dana poslije, 2017., realiziran je projekt *Popis stećaka na području općine Kakanj* pod vodstvom Adise Lepić. Prema podacima ustupljenim iz Javne ustanove „Kulturno – sportski centar“ Kakanj, istraživački tim za prvi dio popisa evidentirao je postojanje 30 nekropola na 22 mjesta.⁶⁵ Obzirom da popis još uvijek nije objavljen tačan ili približan broj nekropola ostaje nepoznat.

⁶¹ Fekeža – Martinović 2014, 27.

⁶² Fekeža – Martinović 2013, 33 – 44.

⁶³ Nakaš 2013, 45 – 48.

⁶⁴ <https://ksckakanj.ba/javna-tribina-na-temu-zgoscanski-stecak-simbol-grada-kaknja/> (pristupljeno: 04. 02. 2024.)

⁶⁵ Izvještaj – Istraživački projekt: „Popis stećaka na području općine Kakanj“, 1.

Zgoščanski stećci često su bili tema spomena u knjigama arheologa ali i pojedinačnih članaka posvećenih njihovim dekorativnim elementima. Najobimnije ikonografske opise dala je Ema Mazrak u svojim radovima o Zgoščanskim stećcima. U članku *Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja – novo ikonografsko tumačenje*, autorka pruža iscrpan pregled dosadašnjih tumačenja ikonografije, ističući greške prethodnih autora u opisivanju i interpretaciji reljefa.⁶⁶ Njena analiza fokusira se na simboliku religijskih motiva iz Knjige Otkrivenja, temeljeći se na srednjovjekovnim rukopisima iz Bosne, uključujući iluminacije iz Hvalovog zbornika, Mletačkog Radosavljevog zbornika, Nikoljskog evanđelja i Giljferdingovog apostola.⁶⁷ U drugom članku, *Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja: analiza i interpretacija ikonografskih sadržaja, historijskoga i naručiteljskoga konteksta* Mazrak analizira stećak tipa stup, a ovaj rad razmatra kršćanske motive i uspostavlja vezu između sljemenjaka i stupa kao nadgrobnih spomenika podignutih u čast dvojici braće.⁶⁸ Dubravko Lovrenović bilježi nadgrobnne spomenike pronađene u Donjoj Zgošći, ne dajući značajnije podatke o njihovoj ikonografiji⁶⁹, dok Edin Bujak prilikom predstavljanja reprezentativnih primjeraka stećaka opisuje sljemenjak i stupac s Crkvine referirajući se na radove Stratimirovića, Bešlagića i Fekeže – Martinović.⁷⁰

Nepublikovani projekti na području Kaknja i dislociranje nadgrobnih spomenika otežavaju istraživanje stećaka te uništavaju njihov kulturno – historijski kontekst. Problem dislociranja nadgrobnih spomenika dodatno otežava proučavanje nekropola iz perspektive teorijske arheologije. Primjeri sljemenjaka i stupca iz Donje Zgošće, te sljemenjaka s lokaliteta Puhovac ilustriraju posljedice izmještanja stećaka i degradacije njihovog izvornog ambijenta, što će biti detaljnije obrađeno u narednim dijelovima rada.

⁶⁶ Mazrak 2012.

⁶⁷ Halilović, Delalić 2021, 119.

⁶⁸ Mazrak 2021.

⁶⁹ Lovrenović 2009, 168 – 169.

⁷⁰ Bujak 2018, 609 – 613.

2. TEORIJSKI PRISTUPI ZA ANALIZU STEĆAKA

Potruga za istinom dovela je do razvoja različitih teorija o specifičnim problemima. Kroz teorijske pristupe koje su utemeljili ugledni naučnici, pokušati će se pružiti nova interpretacija kasnosrednjovjekovnih grobalja na području Kaknja. Terenski rad, u kombinaciji s teorijama procesne i postprocesne arheologije, rasvijetlit će problematiku odabranih stećaka. Glavni izazovi kod nekropola sa stećcima je njihova nedovoljna arheološka istraženost i nedostatak teorijskih pristupa u nastojanju da se shvati percepcija kasnosrednjovjekovnog čovjeka u pogledu izbora mjesta za sahranu.

Praksa proučavanja u kasnosrednjovjekovnoj arheologiji može se opisati kao anti – teorijska gdje su naučnici prilikom iznošenja činjenica preferirali zdrav razum i ekološko – funkcionalističke pristupe, čiji je zastupnik bio Šefik Bešlagić. Funkcionalistički pristup u Bešlagićevom interpretiranju svodio se na blizinu naselja, puteva, kamenoloma, uzvišenih proplanaka i ilirskih grobnih tumula, odnosno prema njegovim riječima *nekropole sa stećcima su obično zasnivane nedaleko od naselja, pokraj putova i na mjestima koja su u odnosu na okolinu nešto uzdignuta, da se živi češće podsjećaju na umrle, a da pokojnici sa pogodnog mjesta mogu da osmatraju svoj zavičaj. Majdani kamena redovno nisu bili daleko, često su oni uslovljavali i samo lociranje nekropola, kako bi se olakšalo doturanje kamenih blokova, odnosno samih stećaka. Prvi grobovi i nadgrobnici tek osnovane nekropole obično su zauzimali najistaknutija mjesta brežuljka, ilirskog grobnog tumula ili zaravni nekog uzvišenja i proplanka, a dalje se nekropola širila prema konfiguracij i terena, tako da se u mnogo slučajeva može pratiti njen tok i razvoj.*⁷¹ Teorijskim pristupom za razumijevanje smještaja nekropola bavila se Nada Miletić svrstavajući nekropole u bizini antičkih lokaliteta, ponajviše crkava, kao i *svuda gdje je to bilo moguće, stećci prekrili praistorijske tumule, reflektirajući žestoku privrženost baš ovim kulturnim mestima, čije neugašeno poštovanje leži, uz ostale komponente, u samom korenu nastanka stećaka.*⁷² Ovakvim razmatranjima bavili su se još i Alojz Benac, Dubravko Lovrenović i Pavao Anđelić. Poput svojih prethodnika Lovrenović iznosi tezu da su stećci *uklopljeni u netaknuti ambijent bosanskih šuma, bistrih voda i polja, još i danas zrače neokrnjenom evokativnošću i originalnom izvornošću, živo svjedočeći o jednom davnom svijetu zaokupljenog pitanjima spasenja i zagrobnog života,*⁷³ te da

⁷¹ Bešlagić 1982, 568; Vučić 2018, 312; Vučić 2019, 65.

⁷² Miletić 1982, 22-23; Vučić 2018, 312.

⁷³ Lovrenović 2009, 89-90; Vučić 2018, 313.

su u velikom broju slučajeva postavljene uz crkve, naselja i puteve, kako bi se kasnosrednjovjekovni čovjek konstantno mogao zbog blizine grobova asociirati na smrt i tu misao držati na umu. Pregledom stručne literature, pokazalo se da ovakav stav podudara s pristupom procesne arheologije *koja prostor promatra kroz ekonomski potencijal, uzimajući u obzir pojedina nalazišta i regiju i tezu kako čovjekovo ponašanje nije slučajno, već organizirano.*⁷⁴

Određene teze u smještaju nekropola stećaka prethodnih istraživača su tačne, s ostavljanjem prostora za tumačenje pojedinih zaključaka. Jedan od većih problema predstavljaju kasnosrednjovjekovna naselja koja su u veoma malom broju arheološki istražena diljem Bosne i Hercegovine, a nikako na području teritorije Kaknja. Ova problematika dovodio do pitanja o svakodnevnom načinu življenja čovjeka u kasnosrednjovjekovnoj epohi. Obzirom na neistraženosti lokaliteta nasela, veoma teško će se moći donijeti upotpunjeni zaključci. S toga, uključivanjem arheologije prostora i krajolika, tzv. *spatial and landscape archaeology*, nastojati će se dokučiti do percepcije prostora kasnosrednjovjekovnog čovjeka.

Procesne i postprocesne paradigme čine važan aspekt za izučavanje navedene problematike. Pravci su nastali 60 – tih godina 20. stoljeća kada je Lewis Binford proučavanjem *kulturoloških oscilacija u okviru modernih zajednica* došao do zaključka da je *neophodno razumjeti procese kulturnih promjena.*⁷⁵ Njegov rad označio je novo poglavlje u arheologiji poznato pod terminom *nova ili procesualna arheologija.*⁷⁶ Binfordovi radovi ponajviše su se manifestovali u radu Davida Clarkea koji je primijenio generalnu teoriju sistema koja je donosila arheolozima *paradigmu da je društvo kompleksni sistem sa svojim podsistemima koji se kontinuirano nalaze u međusobnoj interakciji.*⁷⁷ No, svojim djelom *Spatial archaeology* nastojao je ponuditi podatke prostornog odnosa s prethodnim, što ga je okarakterisalo kao tvorca arheologije prostora.⁷⁸ U svojim istraživanjima fokusirao se na sve ljudske aktivnosti, uključujući interakcije s prostorom, artefakte, ostatke naselja, vizualne promjene u okolišu te njihova međudjelovanje.⁷⁹ Pristup prostoru uključivao je analizu infrastrukture na pojedinačnim lokalitetima, analizu samih lokaliteta i sistema povezanih lokaliteta, pretpostavljajući da ljudi

⁷⁴ Vučić 2018, 313 – 314.

⁷⁵ Kaljanac 2015, 164.

⁷⁶ Kaljanac 2015, 164: Vučić 2019, 64.

⁷⁷ Kaljanac 2015, 164.

⁷⁸ Vučić 2018, 13.

⁷⁹ Isto., 308.

djeluju racionalno u prostoru te je kroz analize lokacija nastojao identificirati konstantne ili ponavljajuće obrasce prostorne organizacije koji su Clarkeu kasnije poslužili za konstrukciju modela ponašanja.⁸⁰ Clark u radu *Spatial Information in Archaeology*, analizira prostornu strukturu na tri nivoa: mikro nivo (unutar struktura), semi – mikro nivo (unutar nalazišta) i makro nivo (između poveznih nalazišta).⁸¹ Clark je istakao da arheologija zahtijeva integrisane i dinamične prostorne studije, jer informacije proizlaze iz međusobnog djelovanja različitih oblasti posmatranja i sistemi u arheologiji postoje samo kroz njihovu bliskost, protok i obrasce kontakta: *Archaeology needs integrated and dynamic spatial studies because information comes from the interplay of different fields of observation and because, in archaeology, systems have no existence except in their proximity, flow and contact pattern: the restricted flow of activity within and between structures, sites and resource spaces - the clock working.*⁸² Njegov primarni cilj bio je prepoznavanje i modeliranje ponavljajućih obrazaca prostorne organizacije kroz racionalno ponašanje ljudi, koristeći lokacijske analize.

Lewis Binford predočio je polazište za razumijevanje prostornog konteksta promatranja, a to su pojedino nalazište i regija.⁸³ Prostor koji se istražuje treba se razumjeti kao okoliš, podsustav koji je dio cjelokupnoga sustava, a zatim kao cjelinu sastavljenu od lokacija na kojima dolazi do integracije pojedinaca i skupina ljudi⁸⁴, naznačio je Binford proučavajući koncept prostora. U svom članku *The Archaeology of Place*, Binford istražuje kako arheolozi mogu dublje razumjeti organizaciju prošlih kulturnih sistema kroz proučavanje mjesta korištenih na različite načine u prošlosti. Ključna teza koju Binford iznosi jeste da svako arheološko istraživanje mora započeti analizom materijalnih ostataka, jer *archaeologists must begin their analyses on materials remaining at archaeological sites.*⁸⁵ Sveukupno, Lewis Binford naglašava važnost koncepata poput rasporeda mjesta, ekonomske zonacije i mobilnosti, ističući da promjene u vrstama i rasporedu arheoloških ostataka ne moraju nužno odražavati evolucijske promjene u kulturi, već su često posljedica promjena u funkciji i položaju mjesta unutar krajolika.

⁸⁰ Vučić 2018, 308.

⁸¹ Clark 1977, 11 – 15; Vučić 2018, 308.

⁸² Clark 1977, 8 – 9.

⁸³ Isto, 13.

⁸⁴ Isto, 308.

⁸⁵ Binford 1982, 5.

Kao reakcija na shvaćanja procesnih pristupa javile su se kritike u arheološkoj nauci koje su poznate kao postprocesualna arheologija. Postprocesualna arheologija odbacila je ideju procesualnih sistema smatrajući da ljudsko društvo ne može biti sagledano kao jedinstven um ili sistem, gdje ne postoji univerzalna formula koja bi otkrila mehanizam po kojem bi svi ljudi i društva bili isti s istim reakcijama i mehanizmima, a njena srž se promatrala kao način interpretacije materijalne kulture, ne kao pasivne refleksije ljudskog djelovanja, već kao aktivnog elementa ljudskog društva.⁸⁶ Britanski arheolog Ian Hodder tvorac je postprocesualne teorije, u kontekstu navedenih teorijskih pristupa koristi logiku kod smještaja lokaliteta, spomenika ili artefakta baveći se načinom na koji čovjek percipira prostor i djeluje unutar njega.⁸⁷

Članak arheologa Predraga Novakovića pod nazivom *Arheologija prostora i arheologija krajolika* važan je za teorijske pristupe izučavanju stećaka.⁸⁸ Novaković iznosi ključne teze, uključujući definiciju krajolika kao proizvoda ljudi koji koriste fizički prostor za stvaranje nove realnosti i socijalnog prostora putem ideja i zamisli o redu stvari, odnosno simboličkog prostora. Procesna arheologija dominirala je angloameričkom arheologijom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, ali je iscrpila svoj teoretski arsenal do kraja sedamdesetih.⁸⁹ Njena težnja za univerzalnim i empirijski potvrđenim izjavama dovela je do zanemarivanja humanističke i povijesne komponente.⁹⁰ Novaković navodi i Iana Hoddera, ističući ga kao prvu osobu koja je ukazala na promjene prioriteta u geografiji i mogućnosti novih oblika koncipiranja prostora u arheologiji naglašavajući da se prostor sve više shvaća kao krajolik, kognitivni konstrukt koji je središte značenja i emocionalne povezanosti ljudi.⁹¹ Arheologija krajolika, prema Predragu Novakoviću, ne želi samo prevazići konvencionalne teme studija prostora i naselja, odnosno želi proučavati prostor kao humanizirani objekt.⁹² Prostor koji će se uzeti za razmatranje na teritoriji Kaknja obiluje kulturnim krajolicima iz različitih arheoloških perioda. Ti su krajolici oblikovani spletom historijskih okolnosti i interakcijom ljudi i prostora, te stoga nose određena značenja.⁹³

⁸⁶ Kaljanac 2015, 167.

⁸⁷ Vučić 2018, 14.

⁸⁸ Novaković 2008, 15 – 55.

⁸⁹ Novaković 2008, 39.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto.

⁹² Novaković 2008, 15.

⁹³ Vučić 2019, 154.

Do pojave *New Archaeology* 1970 – ih godina, srednjovjekovna arheologija bila je pod snažnim utjecajem kulturno – historijske paradigme, a tek s razvojem procesualizma uvedene su objektivnije i naučno utemeljenije metode u proučavanju ove discipline.⁹⁴ Pod utjecajem procesualizma, srednjovjekovna arheologija se specijalizirala za teme koje su bile zanemarene u konvencionalnim dokumentovanim izvorima, uključujući krajolik, život, ishranu, industriju, tehnologiju, te kuće i posjede „običnog čovjeka“ srednjovjekovnog grada i sela.⁹⁵ Istraživačke oblasti u srednjovjekovnoj arheologiji različito su se razvijale pod utjecajem postprocesualnih teorija. Gilchrist navodi da je pogrebna arheologija polje koje se značajno razvilo pod utjecajem teoretskih pristupa, posebno u kontekstu postprocesualnih teorija, ističući kako su društvene konstrukcije i rituali postali ključni za razumijevanje grobnih nalaza.⁹⁶ Raniji procesualni pristupi fokusirali su se na kvantitativne analize grobnih dobara, dok su postprocesualni arheolozi počeli istraživati simbolička značenja i društvene prakse povezane s pokopima, odnosno istraživanja su pokazala kako raspored grobova, odabir grobnih dobara i rituali pokopa reflektiraju društvene hijerarhije, identitete i vjerovanja zajednice.⁹⁷ U izučavanju stambenih objekata, teoretski pristupi su pomogli u boljem razumijevanju korištenja prostora i arhitektonskih struktura u srednjem vijeku.⁹⁸ Svakako, integracija teoretskih pristupa u srednjovjekovnu arheologiju obogaćuje interpretativne metode i otvara nove perspektive za istraživanje složenih društvenih struktura i svakodnevnog života u prošlosti.

⁹⁴ Gilchrist 2007, 386.

⁹⁵ Gilchrist 2007, 387.

⁹⁶ Isto, 389.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Isto, 391.

3. ANALIZA STEĆAKA KAKNJA

Prvi historijski spomen imena Kaknja zabilježen je 15. aprila 1392. godine u povelji kralja Stjepana Dabiše, u kojoj se navodi: „...vojvodi Hrvoju dasmo mu naša dva sela gospodska, i po ovom našem listu zapisasmo prvo selo u Trstivnici, u ime Kakanj sa svimi pravim međama...“.⁹⁹ Župa Trstivnica, koja je obuhvatala slivove rijeka Ribnice, Zgošće i Trstionice, bila je najznačajniji teritorij srednjovjekovne banovine i kraljevine Bosne zbog stolnih mjesta bosanskih vladara – Bobovca i Sutjeske. Danas se u sastavu općine Kakanj nalazi nekadašnja banovska i kraljevska *Sutiska*. Ovaj predio čuva raznovrsne stećke pozicionirane ne različitim geografskim područjima, kojima se pristupilo u svrhu rada.

Analiza stećaka izvršena je na području općine Kakanj s odabirom nekoliko nekropola za detaljniju analizu. Razlozi za određeni odabir proizlaze iz nedostatka dostupnih istraživanja provedenih na području Kaknja, kao i nedostatka razumijevanja konteksta nastanka prakse sahranjivanja pod stećcima. Ovim pristupom otvara se prostor za buduća opsežnija istraživanja. Master rad predstavlja reviziju odabranih lokaliteta, pružajući nove interpretacije uz kritički osvrt i postavljanje novih pitanja zasnovanih na radovima prethodnih istraživača. Najviše podataka o stećcima Kaknja zabilježeno je u radovima Šefika Bešlagića, Milenka Filipovića, Muhameda Kreševljakovića, Lidije Fekeže – Martinović i izvještaja s popisa stećaka arheologinje Adise Lepić. Nešto manje zapisa uočeno je u kraćim člancima koji će se svakako uvrstiti prilikom analiziranja nadgrobnih spomenika. Svi navedeni istraživači sakupljali su podatke o broju, tipu, ornamentima i natpisima. Kod velikog broja spomenutih autora uočeno je prepisivanje jednih od drugih. Moguće je uočiti da određeni arheolozi nisu ni pristupili terenskom obilasku nekropola. Od navedenih autora izdvaja se studija historičara i političara Muhameda Kreševljakovića, gdje autor pruža jasan obilazak lokaliteta s tačnim formalno – tipološkim sintezama. U odnosu na njegov rad, stanje na terenu u tom pogled nije znatno izmijenjeno. Pristupom terenskih istraživanja u svrhu master rada uočeno je da prethodni istraživači nisu razmatrali prostorni i pejzažni razmještaj nekropola i suodnos stećaka na grobljima.

Detaljna analiza je sprovedena na šest odabranih nekropola, i to: Hrašće, Bjelavići, Crkvina, Puhovac, Tičići (Gromile) i Grebci s dva stećka iz Kraljeve Sutjeske, dok su ostale

⁹⁹ Filipović 2016, 318.

nekropole zabilježene s općim karakteristikama i razmatranjima konteksta prostora i krajolika (Karta 1). Na karti su prikazane 32 nekropole s označenim srednjovjekovnim gradovima i prahistorijskim gradinama. Tri nekropole su prikazane na karti iako danas na označenim mjestima nema stećaka, a riječ je o lokalitetima: Turbića groblje (Čatići), Dedino gumno i Banja (Tičići).

Srednjovjekovna nekropola *Turbića groblje* u Čatićima istražena je 1982. godine od strane Zilke Kujundžić, no rezultati iskopavanja nisu objavljeni osim osnovnih informacija u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine – Tom III. Nekropola, datirana u kasni srednji vijek (14. – 15. stoljeće), obuhvatila je 75 grobova, od kojih je samo 10 imali slobodan ukop.¹⁰⁰ Pronađeni grobni prilozili bili su oskudni, uključujući nekoliko brončanih i srebrnih dugmadi, a na lokalitetu je također otkrivena građevina neodređene namjene, moguće hospicijum, koja je djelomično prekrivala nekropolu.¹⁰¹ Iako su stećci nekada postojali, uništeni su i iskorišteni za gradnju obližnjeg mosta i drugih građevina.¹⁰² Antropolog Živko Mikić analizirao je 24 skeleta sačuvana iz arheološke kampanje 1982. godine, koristeći standardiziranu biofizičku metodologiju. Fokusirao se na 20 grobova, označenih brojevima 56 do 75 i dva groba (69 i 70) koja su sadržavala trojni ukop.¹⁰³ Analize su obuhvatile antropološke, dentalne i patološke aspekte.

Lokalitet *Dedino gumno* u Tičićima istražen je 1982. godine pod vodstvom Fidrete Ledić iz Gradskog muzeja Zenica, pri čemu je otkriveno 67 grobova.¹⁰⁴ Većina ukopa imala je kamenu konstrukciju, s orijentacijom sjever – jug, a pokojnici su položeni na leđa s ispruženim rukama.¹⁰⁵ Nalazi su bili oskudni, uključujući nekoliko naušnica, keramičku posudu, tri dugmeta i jedan muški prsten.¹⁰⁶ Iste godine na *Kaurskom greblju*¹⁰⁷ istražena su 102 groba slične kamene konstrukcije, a zabilježena je i pojava kamenih uzglavlja u dva slučaja.¹⁰⁸ Iako nema podataka o postojanju stećaka na ovom lokalitetu, na osnovu članka *Stećci sutješkog kraja* i navoda Fekeže –

¹⁰⁰ Kujundžić 1988, 27.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Mikić 2002, 17.

¹⁰³ Isto, 22.

¹⁰⁴ Ledić 1986, 80.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Fekeža – Martinović 2013, 41.

¹⁰⁸ Isto., 81.

Martinović o mjestu *Vrpolje put* ispod nekropole¹⁰⁹, može se pretpostaviti da su oni nekada postojali.

Lokalitet *Banja* u Tičićima prvi put je zabilježen 1926. godine u radu Milenka Filipovića, gdje je autor dokumentovao slučajan pronalazak stećka tokom iskopavanja temelja za kuću.¹¹⁰ Stećak je bio sljemenjak, a grobna rake obložena pločama.¹¹¹ Šezdesetih godina 20. stoljeća, Šefik Bešlagić evidentirao je stećke na lokalitetu, dok su posljednja arheološka iskopavanja obavljena 2010. godine pod vodstvom Lidije Fekeža – Martinović. Iskopavanja su izvedena zbog izgradnje autoputa A1, a stećci su preneseni u park Doma kulture Kakanj. Dodatna istraživanja na lokalitetu otkrila su stećak koji je Filipović iskopao 1926. godine, orijentiran u pravcu zapad – istok.¹¹² Tim je otvorio nekoliko sonde u zapadnom i sjevernom dijelu, no uslovi su bili otežani zbog klizišta i rastinja. Pokretnih nalaza je bilo malo, ali je pronađena brončana igla iz kasnog bronzanog doba i fragment prahistorijske keramike.¹¹³ Grobne rake imale su sličnu arhitekturu, zatvoreni s lomljenim kamenom. Potrebno je naglasiti da je prilikom posljednjih iskopavanja pronađen sljemenjak s natpisom. Lejla Nakaš uradila je analizu i transkripciju plitko urezanog natpisa, koji glasi: „*V' [ime] † [Oca i Sina i svetoga Duha] Ase leži Radosav'. I milošt' [na ñ']*“.¹¹⁴

Područje općine Kakanj arheološki je nedovoljno istraženo kada je riječ o kasnosrednjovjekovnim grobljima, što je jasno iz prikaza prethodnih lokaliteta. Uz tri arheološki ispitana groblja, ističe se istraživanje lokaliteta *Crkvina*, koje će biti detaljnije analizirano u nastavku rada. Istraživanja ovih nekropola pružila su uvid u grobnu arhitekturu i način pokopavanja, pri čemu se grobna arhitektura može podijeliti u dvije skupine: rake obložene kamenom i obične rake u koje su pokojnici polagani na leđa. Različiti položaji ruku kod skeleta također su uočeni, gdje je većina pokojnika imala ruke ispružene uz tijelo ili savijene na karlici, dok su u rijetkim slučajevima ruke bile prekrížene na prsima.

Promatrajući nekropole u kontekstu njihovog ambijenta, vidljivo je da su smještene na ili uz prahistorijske gomile, gradine, antičke komunikacije, rijeke, plodna polja, kasnoantičke crkve i utvrđene gradove. Ove pozicije su ključne za razumijevanje prostornog položaja i krajolika

¹⁰⁹ Fekeža – Martinović 2010, 161.

¹¹⁰ Filipović 1926, 79; Fekeža – Martinović 2013, 33.

¹¹¹ Filipović 1926, 79.

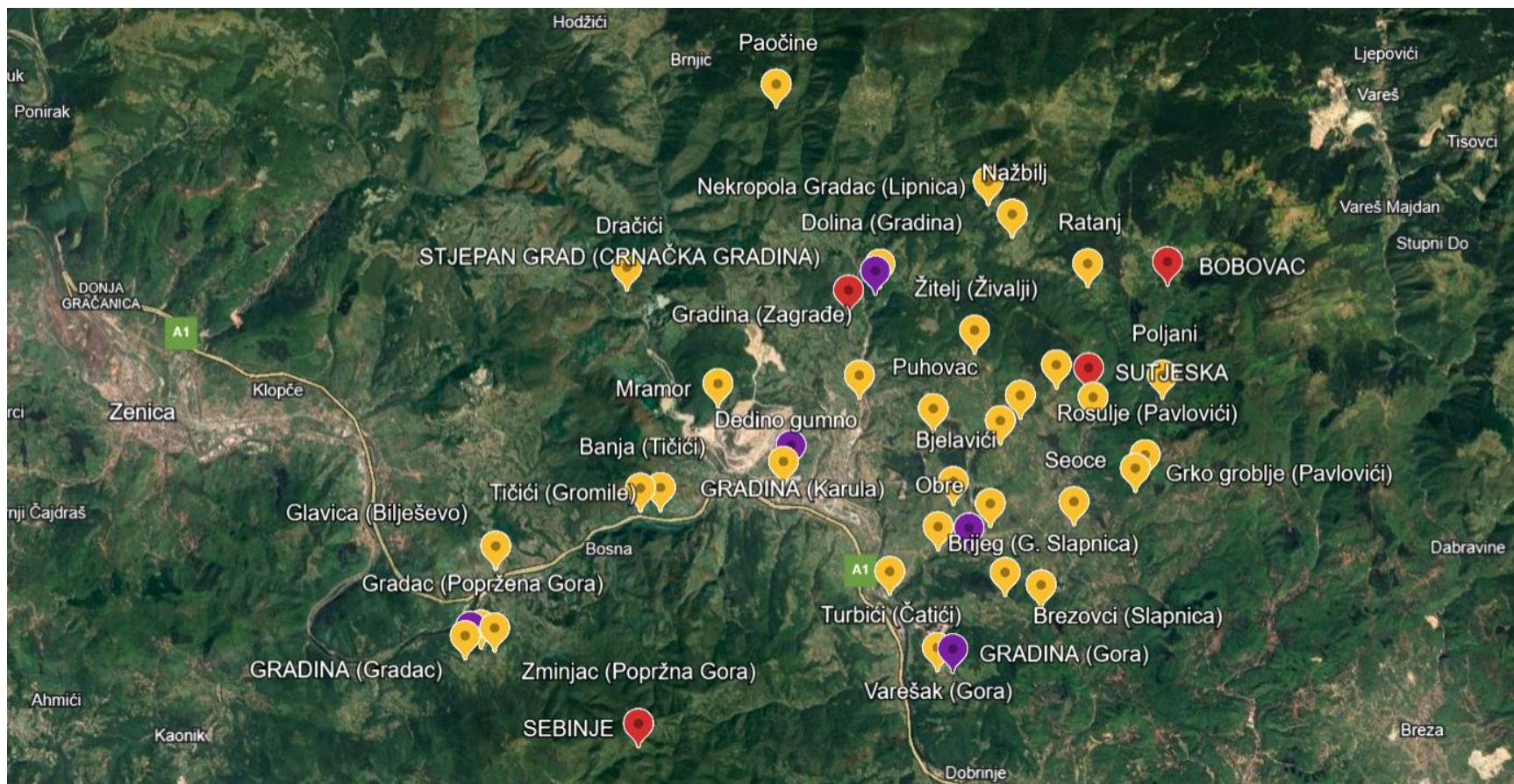
¹¹² Fekeža – Martinović 2013, 34.

¹¹³ Isto, 35.

¹¹⁴ Nakaš 2013, 46.

kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka. Međusobni odnos nadgrobnih spomenika bit će uzet u obzir prilikom analize prostornog rasporeda nekropola. Na osnovu orijentacije grobova i pravilno poredanih nadgrobnih spomenika, nekropole se svrstavaju u skupinu groblja na redove, što je karakteristično za srednji vijek. Terenska istraživanja i pregled literature pokazali su da su grobne rake i spomenici iznad njih najčešće orijentirani u pravcu zapad – istok, iako se bilježe i brojna odstupanja, koja će biti detaljno analizirana u radu. Često se uočava i izdvajanje spomenika u obliku križa, sljemenjaka ili određenih grupa stećaka, što sugerira poseban status ili ugled pokojnika unutar zajednice.

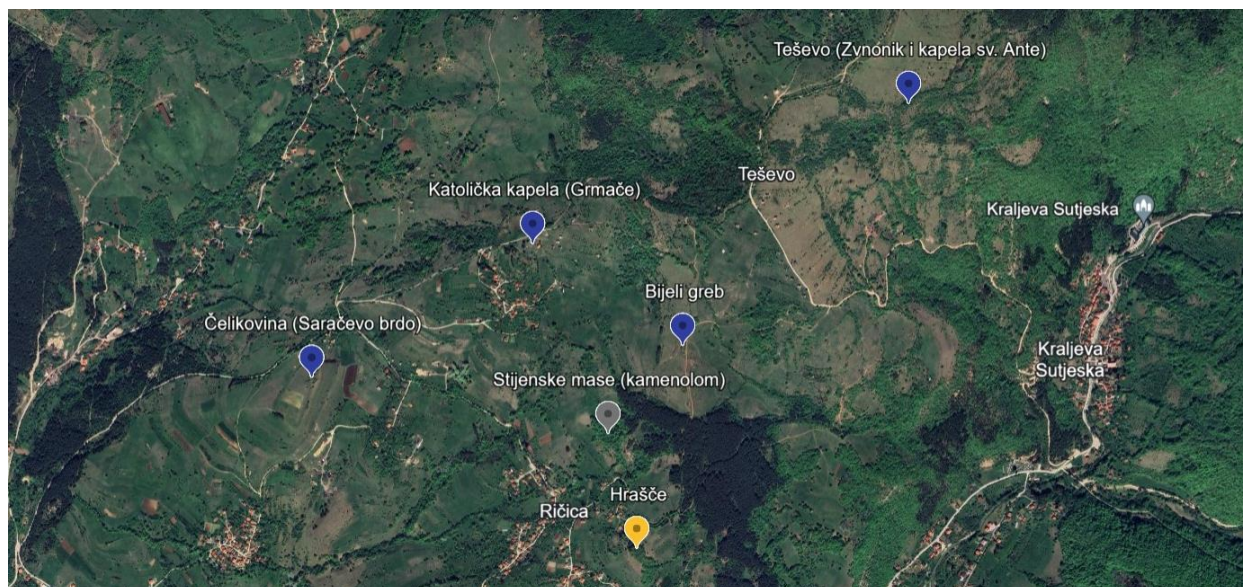
Važno je naglasiti da ponuđena tumačenja nisu konačna, s obzirom na nedovoljno poznavanje okolnosti nastanka prakse pokapanja pod stećcima. Revizijom terena uočene su različite brojčane promjene stećaka u odnosu na prethodna istraživanja, što se može pripisati fizičkim promjenama terena ili devastaciji nekropola. Zbog složenosti terenskog istraživanja, u izradi ovog master rada nisu istražena sva mjesta na području današnje općine Kakanj, ostavljajući prostor za buduće kompleksnije naučne studije koje će obuhvatiti cjelokupno područje Kakanja.

Karta 1: Prikaz zabilježenih nekropola stećaka na području Kaknja (žuto – nekropole stećaka; crveno – srednjovjekovni gradovi; ljubičasto – prahistorijske gradine)

3.1. NEKROPOLA HRAŠĆE

Selo Ričica smješteno je ispod Teševa u trstioničkom kraju, udaljeno oko 2 kilometra od Kraljeve Sutjeske. U zaseoku Kolići, prošlog stoljeća slučajnim pronalaskom otkriven je vrijedan spomenik – nadgrobna ploča feudalca Radovana Pribilovića datirana u 15. stoljeće pisana bosančicom.¹¹⁵ Prema Bešlagiću, Pribilović je bio istaknuti feudalac koji je imao svoj mauzolej.¹¹⁶ Natpis sa ploče govori o tragediji, krvnoj osveti, kojeg je Milko Božihnić ubio, a Radovan biva sahranjen na svojoj zemlji.¹¹⁷ Danas se ploča nalazi u Franjevačkom samostanu Kraljeva Sutjeska. Na području Ričice evidentirane su prema ranijim istraživačima tri nekropole stećaka, i to lokaliteti: Hrašće, Bijeli greb i Saračevo brdo. Pored njih u zaseoku Grmače kod katoličke kapele zabilježeni su stećci koji su veoma utonuli u zemlju, kao i na lokalitetu Teševa kod blizine kapele sv. Ante oštećen i utonuo stećak. Na sljedećoj karti prikazane su sve evidentirane nekropole u Ričici kao i kamenolom koji je od značaja za nekropolu Hrašće.

Karta 2: Prikaz nekropola mjesta Ričica

¹¹⁵ Bečirović 1995, 52; Kardaš 2015, 143.

¹¹⁶ Bešlagić 1982, 116.

¹¹⁷ Imamović 1995, 237; Kardaš 2015, 143.

Nekropola Hrašće smještena je u hrastovoj šumi iznad zaseoka Roje. Šefik Bešliagić bilježi nekropolu navodeći da se nalazi oko 500 metara južno od lokaliteta Bijeli greb, a broji 50 stećaka, i to: 47 spomenika oblika sanduk i 3 sljemenjaka, osrednje obrade i očuvanosti, kao i da stećci nemaju ukrase.¹¹⁸ Naime, u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine – Tom III navodi se lokalitet Hrašće ali se referira na Bešliagićev kataloško – topografski pregled.¹¹⁹ Historičar Muhamed Kreševljaković registrira nekropolu u veoma lošem stanju, obraslu u gustu šikaru, koja broji 21 stećak spominjući zapis Pave Anđelića iz 1970. godine.¹²⁰ Zapis Anđelića označen je prijavom broj 05-357-1/70, godine 22. 04. 1970., u Zavodu za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta.¹²¹ Obraćanjem navedenom ministarstvu kulture i sporta za pristup navedenim informacijama rezultirao je da Zavod ne posjeduje zapis zbog velikog broja spaljenih dokumenata tokom ratnih dejstava u Bosni i Hercegovini. Vjerujući Kreševljakovićevoj bilješci, Anđelićev zapis svodi se na slobodnu procjenu broja stećaka, sličnoj Bešliagićevoj.¹²² Prema podacima izvještaja iz JU „Kulturno – sportski centar“ Kakanj – Muzej Kakanj za „Popis stećaka – I dio“ evidentirana je postojanost 30 nekropola, među kojima je i Hrašće. U izvještaju naveden je lokalitet sa 24 stećka oblika sanduk i sljemenjak, kao i postojanost jednog potpuno ukrašenog sljemenjaka motivima dvojne spirale.¹²³ Lidija Fekeža – Martinović bilježi groblje referirajući se na zapise Bešliagića i Filipovića koji samo šturo spominje lokaciju nekropole Hrašće.¹²⁴

Revizijom terena zabilježeno je 26 stećaka, od čega se izdvajaju sljemenjak s postoljem i sanduk na dva postolja. Tačan broj i oblik stećaka se ne može tačno utvrditi dok se ne izvrši potpuno čišćenje nekropole. Iako sljemenjak s postoljem ne posjeduje ukrasne motive niti epitafe izdvaja se zbog svoje veličine i klesarskog umijeća jer je izrađen od jednog komada kamena. Najveći je stećak zabilježen na nekropoli, dužine 180 centimetara, širine 80 centimetara i visine do sljemena 74 centimetra. S blagim utonućem u zemlju i malim odstupanjem od sjevera, orijentisan je u pravcu SZ – JI. Općenito, orijentacija većinskog dijela stećaka je u pravcu SI – JZ, s manjim odstupanjima nekoliko stećaka uslijed slijeganja tla i njihovog utonuća. Na terenu su uočena dva veća pravilna reda stećaka u navedenoj orijentaciji većine nadgrobnika, što ubraja

¹¹⁸ Bešliagić 1971, 150.

¹¹⁹ Miletić 1988, 21.

¹²⁰ Kreševljaković 1983, br. 16.

¹²¹ Isto.

¹²² Isto.

¹²³ Izvještaj – Istraživački projekt: „Popis stećaka na području općine Kakanj“, 7.

¹²⁴ Filipović 1928, 602; Fekeža – Martinović 2010, 168.

skupinu groblja na redove. Pored velikog sljemenjaka raspoređena su još tri, u lošem stanju – veoma utonuli u zemlju, prekriveni mahovinom i s manjim puknućima.

Ka sjevernom dijelu nekropole, dvadesetak metara od skupine sljemenjaka, nalazi se stećak tipa sanduk s dva postolja. U pregledu starije literature primjećuje se nedostatak informacija arheologa o ovom stećku. Kod već spomenutih istraživača na nekropoli nema ukrašenih stećaka, osim u izvještaju s popisa stećaka iz 2017. godine. No, i u izvještaju naveden je tip sljemenjaka potpuno ukrašenog dvojnim spiralama što je nepotpuna informacija. Prilikom provjere stećka ispod mahovina i lišća primijećena su dva postolja od kojih je jedno obrubljeno motivom tordirane bordure. Cjelokupan stećak je izrađen od jednog komada kamena i veoma je oštećen, s napuknućima koji sugerišu na fizički odbijene komada od strane ljudske ruke. Oblik stećka više podsjeća na sanduk s kosim bočnim stranicama nego na tipični sljemenjak, gdje se uočava na gornjoj plohi ravni dijelovi iako su oštećeni mehaničkim sredstvima (Slika 1, br. 1 i 2). Središnje puknuće sugerira upotrebu mehaničkog alata, a lokalni svjedok je opisao da je stećak prije oštećenja imao ravnu površinu na vrhu s kosim stranicama. Potvrda da je stećak bio razbijen u potrazi za blagom ispod njega česta je priča povezana s nekropolama stećaka, poput slučaja razbijanja *Zgoščanskog sljemenjaka*.

Na temelju informacija koje su prethodni istraživači nekropole iznijeli, javlja se pitanje u kojoj mjeri je teren bio detaljno dokumentiran, s obzirom na nedostatak podataka o stećku s dva postolja. O sličnim problemima dokumentovanja i općenito o metodologiji arheoloških istraživanja od vremena uspostave Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine pisao je Adnan Kaljanac u svome djelu *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini*.¹²⁵ Arheološka istraživanja često se doživljavaju kao direktan izvor znanja, dok se rjeđe promatraju kao izvor podataka koji se kroz obradu pretvaraju u nova saznanja o prošlosti, a osnovni procesi stjecanja arheološkog znanja temelje se na prikupljanju, analizi i dedukciji, koristeći razne metodološke korake poput iskopavanja, dokumentiranja i stratigrafske analize.¹²⁶ Iako su ove metode sve preciznije, temeljni arheološki postulati ostaju nepromijenjeni – artefakti se i dalje smatraju ključnim izvorima znanja.¹²⁷ Artefakti, kao suvremenici sadašnjosti, ne pružaju direktne informacije o prošlosti, već zahtijevaju interpretaciju i prevođenje u razumljiv jezik za današnje

¹²⁵ Kaljanac 2023.

¹²⁶ Isto, 30 – 31.

¹²⁷ Isto, 31.

istraživače.¹²⁸ Autor, koristeći arhivske izvore za specifične lokalitete, donosi nova saznanja koja u određenim slučajevima preispituju i mijenjaju postojeće spoznaje o pojedinim nalazištima i artefaktima. Ova otkrića naglašavaju ključnu važnost našeg izvora znanja, posebno u kontekstu nekropole Hrašće. U ovom slučaju, umjesto fokusiranja na broj stećaka, koji je često podložan fizičkim promjenama terena tokom godina, naglasak se stavlja na kritičku analizu. Takav pristup autorima omogućuje da preispitaju postojeće stavove i razviju nove interpretativne okvire. Time se ističe važnost dublje refleksije i pažljivog razmatranja svakog aspekta istraživanja, s ciljem da se poboljšaju naši uvidi i doprinese preciznijem razumijevanju arheološke baštine. Ova perspektiva ne samo da osnažuje metodologiju, već omogućuje reinterpretaciju i obogaćuje postojeće naučne diskurse.

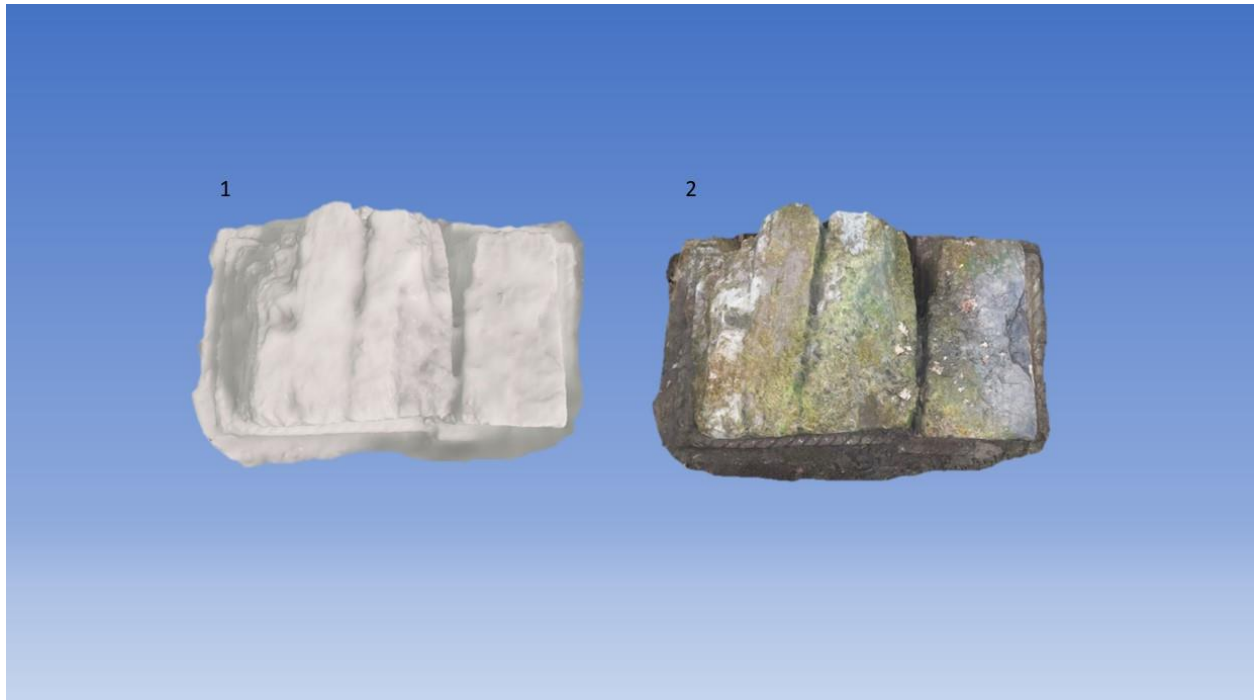
Stećak tipa sanduka s dva postolja ističe se svojim bogatstvom motiva. Unatoč zapuštenom stanju nekropole, pretpostavka je da ima još ukrašenih stećaka, no ovaj stećak ostaje u prvom planu sve dok se teren temeljitije ne očisti. Jugoistočna prednja strana (Slika 2, br. 1; Slika 3, br. 2) je ukrašena spiralom i neidentifikovanim motivom zbog nedostatka komada stećka. Na sjeverozapadnoj strani (Slika 2, br. 3) su po dvije duple spirale, dok sjeveroistočna bočna strana (Slika 2, br. 2) nije potpuna zbog oštećenja. Najintrigantnija je jugozapadna bočna strana (Slika 2, br. 4; Slika 3, br. 1), gdje nedostaje veći komad kamena, ali se na dnu vidi reljef vinove loze s dva grozda i dvije ljudske figure na krajnjim rubovima. Nakon prikaza ljudskih figura na *Zgoščanskom sljemenjaku*, navedene figure predstavljaju drugi zabilježen slučaj ovog motiva. Prikazane ljudske figure su stilizirane, okrenute su ka grozdovima s jednom ispruženom ruku i drugom povijenom na bok. Kod lijeve figure (Slika 2, br. 4; Slika 3, br. 1) jedna ruka je podignuta, a druga blago savijenu u laktu, što bi moglo asocirati na pozdrav, dok je kod suprotne figure ruka ispružena ka dolje. Da li su na stećku prikazane muške, ženske ili obje figure teže je zaključiti. Muške figure imaju karakterističan prikaz priljubljenog donjeg odjevnog komada uz noge, a u gornjem dijelu je često haljetak do iznad koljena, obično utegnuto u pasu. Ženske figure imaju duge haljine, a rijedak je slučaj s prikazom nogu ispod njih. No, Marian Wenzel zabilježila je nekoliko takvih slučajeva, poput sljemenjaka s nekropole Radimlja kod Stoca gdje je evidentiran prikaz muške figure s dvije manje ženske figure¹²⁹, identične kao predstave na stećku s nekropole Hrašće. Prikaz grozda do sada nije evidentiran na području Kaknja. Grozd (Slika 2, br. 4) prikazan je na način da visi s grana

¹²⁸ Kaljanac 2023, 31.

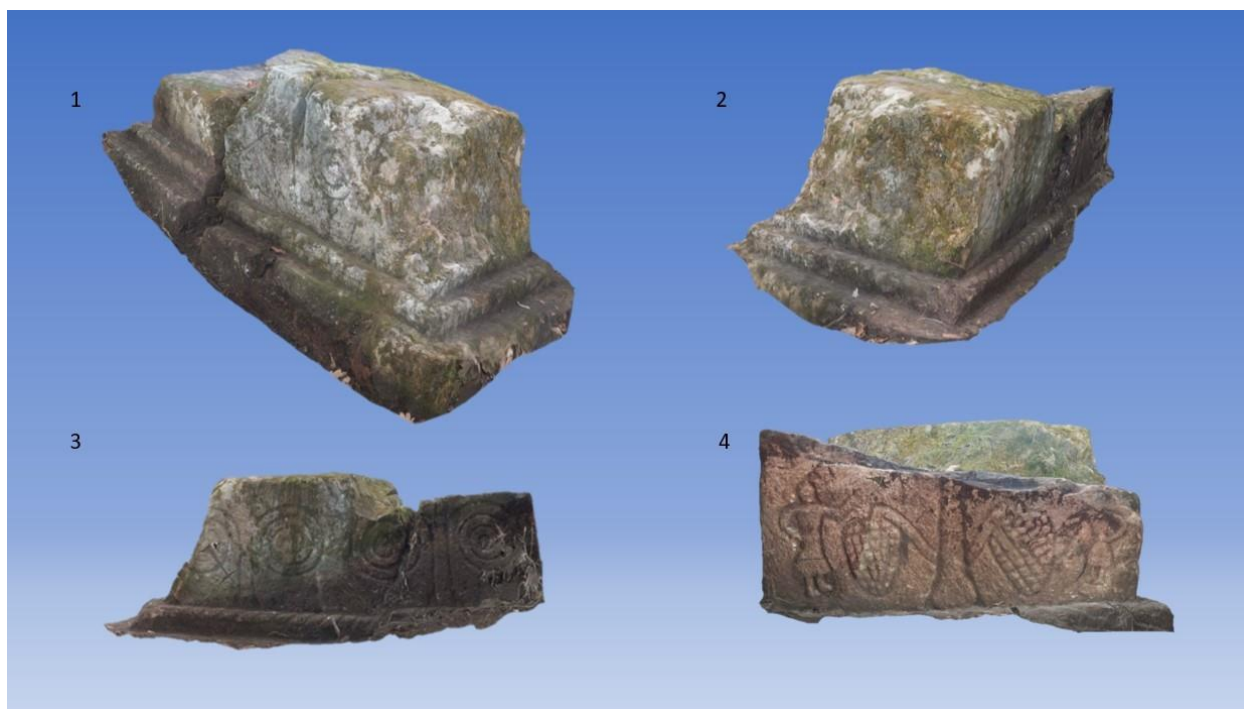
¹²⁹ Wenzel 1965, 333.

koje izlaze iz uspravnog stabla. Kako nedostaje dio stećka, moguće je pretpostaviti da je i na gornjem dijelu bio prikaz sličnih grozdova.

Dimenzije stećka su uzete s manjim odstupanjima zbog oštećenja, budući da je zapadni fragment odvojen od ostatka. Prvo postolje ima sljedeće dimenzije: širina 180 centimetara, dužina 110 centimetara, visina 27 centimetara i debljina 10 centimetara. Drugo postolje je cjelokupno obrubljeno tordiranom bordurom, a njegove dimenzije iznose: dužina 165 centimetara, širina 90 centimetara, visina 8 centimetara i debljina 7 centimetara. Sanduk iznosi dužinu od 145 centimetara, sa širinom od 80 centimetara i visinom od 50 centimetara.

Slika 1: Prikaz sanduka na dva postolja (računarska obrada)

Slika 2: Prikaz sanduka na dva postolja s svih strana (računarska obrada)

Slika 3: Prikaz detalja motiva – broj 1; Prednja jugoistočna strana – broj 2 (računarska obrada)

Koristeći teorijske pristupe i kombinirajući teze ranijih arheologa, moguće je formirati pretpostavke o izboru lokacije nekropole Hrašće. Smještena na brežuljku s nadmorskom visinom od oko 620 metara, nekropola je vidljiva iz svih pravaca, a najbolji prilaz je iz smjera sjeverozapad. Slična situacija je i s ostalim nekropolama u selu Ričica koje su također smještene na uzvišenjima. Razlog za takav odabir može se povezati s tezom da su tadašnji ljudi željeli biti bliže Bogu. Zbog nedostatka informacija o položaju srednjovjekovnog naselja, nije moguće sa sigurnošću utvrditi jesu li groblja bila neposredno uz kuće. Međutim, analizom pejzaža i prostora može se pretpostaviti da su nekropole vjerojatno bile udaljene od stambenih zona, a zbog uzvišenih položaja bile su vidljive iz svih pravaca. Pet nekropola u Ričici i nadgrobna ploča Pribilovića svjedoče o važnosti ovog mjesta kao i njegovoj gušćoj naseljenosti. Tome doprinosi i blizina značajnih stolnih mjesta, osobito Sutjeske. Srednjovjekovni kulturni krajolik formulacija je niza ljudskih aktivnosti, ranijih epoha, povijesnih okolnosti, ali i ekonomsko – funkcionalnih parametara.¹³⁰ U slučaju lokacije nekropole Hrašće, može se uzeti u obzir i blizina kamenoloma kao ekonomsko – funkcionalni parametar. Terenskim obilaskom područja, otprilike 350 metara sjeverozapadno od groblja, uočena je skupina manjih stijena. One su formirane na način da im se može pristupiti iz svih pravaca, što je povoljno za eksploataciju kamena u svrhu izrade stećaka. Običnim promatranjem vidljivo je da se radi o istom tipu kamena s lokacije Hrašća. Na nekim stijenama zabilježeni su precizni rezovi i dijelovi s ravnim površinama koji sugeriraju odbijanje kamenih blokova. Na središnjoj stijeni nalazi se niša (Slika 4). Podaci o nišama u stijenama su nedostadni, pa stoga nije moguće sa sigurnošću govoriti o njihovoj funkciji. Jedna od mogućnosti je da su radnici kamenoloma stvorili udubljenja kako bi vršili vjerske obrede. Međutim, budući da nemamo dokaza da su radnici uopšte prakticirali bilo kakve religijske obrede, ovu tezu nije moguće precizno potvrditi na osnovu jednog primjera. Pitanje obrade stećka također ostaje nejasno, odnosno nije sigurno da li su stećci finalni oblik dobivali u kamenolomu, klesarskoj radionici ili na samom groblju.

¹³⁰ Vučić 2019, 163.

Slika 4: Prikaz jedne sijenske mase i niše

Kada je riječ o rasporedu stećaka na nekropoli, potrebno je spomenuti grupu od četiri stećka na zapadnoj strani koji su smješteni na terasastom području. Udaljeni su oko deset metara jedan od drugog i različito orijentisani, što može ukazivati na njihovo naknadno pomjeranje. Bez arheoloških iskopavanja, o njihovom međusobnom odnosu se ne može mnogo reći. Također, grupa sa najvećim sljemenjakom na nekropoli je postavljena tako da ističe određeni segment života pokojnika, bilo da se radi o društvenom statusu ili nečem drugom. Ukrašeni sanduk na dva postolja smješten je na putanji koja vodi do kamenoloma i pravcu ka nekropoli Bijeli greb, koja je udaljena oko 500 metara.

S obzirom na to da na području Ričice nisu istražena srednjovjekovna naselja niti naselja iz ranijih perioda, u današnjem smislu nije moguće govoriti o kontinuitetu života. Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine zabilježena je postojanost nekoliko prahistorijskih tumula u

zaseoku Grmače i na Teševu, dok za antički period nema evidentiranih tragova. Također, osmanski sidžili i stari bosanski nišani ne pružaju mnogo podatka. Jedino su zabilježeni nišani koji po tipologiji pripadaju periodu od 17. stoljeća pa nadalje.

Moguće je pretpostaviti da su se u različitim vremenskim periodima skupine ljudi, zbog svojih potreba ili migracija, naseljavale ovaj geografski teren. Po brojnosti nekropola, u periodu bosanske države, mjesto Ričica bilo je gušće naseljeno u odnosu na druge dijelove današnje općine Kakanj, prvenstveno zbog blizine banske i kraljevske rezidencije u Kraljevoj Sutjeski, a zatim zbog potrebe za uzgojem životinja. Brežuljkasti i planinski tereni bili su pogodna mjesta za stočarstvo što dovodi do mogućnosti da je srednjovjekovnom čovjeku područje Ričice bilo važno i zbog uzgoja govedarstva i stočarstva.

3.2. NEKROPOLA BJELAVIĆI

Bjelavići su naseljeno mjesto smješteno na brežuljkastim padinama, nedaleko od rijeke Trstionice i sela Obre. O nekropoli u Bjelavićima postoji malo zapisa. Zabilježena od strane Lidije Fekeže – Martinović prilikom popisa stećaka Sutješkog kraja, kod Muhameda Kreševljakovića kroz evidenciju spomenika Kaknja i Milenka Filipovića prilikom spomena katoličkog groblja.

Stećci su pozicionirani na brežuljku kod stare katoličke kapele. Terenskim obilaskom evidentirano je šest nadgrobni spomenika: jedan oblika sljemenjak, jedan stup s piramidalnim završetkom i jedna uspravna ploča, dok se ostali oblici nisu mogli utvrditi zbog utonuća u zemlju. Srednjovjekovni nadgrobni spomenik koji se ističe među ostalima pripada tipu sljemenjaka s arkadama (Slika 5, br. 1 i 2). Prema naučnicima, stećci sa srednjobosanskim tipom arkada razvili su se na području Jajca i okolice. Prvi arheolog koji je u stručnoj literaturi interpretirao ovaj tip stećka kao zasebnu vrstu bio je Edin Bujak. On je naveo da se ovaj tip razvio iz klesarskog centra Jajca i okolice, te da se odatle širio u okolna područja.¹³¹ Naziv sljemenjaka s arkadama zasnovan je na njihovoj rasprostranjenosti, pri čemu je najveći broj ovakvih stećaka pronađen u Jajcu i okolici, a posljednji primjerak pronađen je u Bjelavićima kod Kaknja.

Pojava navedenog tipa sljemenjaka otvara prostor za dodatna istraživanja kako bi se utvrdilo da li je to jedini sljemenjak s arkadama na prostoru Kaknja, što bi moglo ukazati na različite mogućnosti njegovog nastanka na ovom području. Za sada se može pretpostaviti da je

¹³¹ Bujak 2018, 458 – 461.

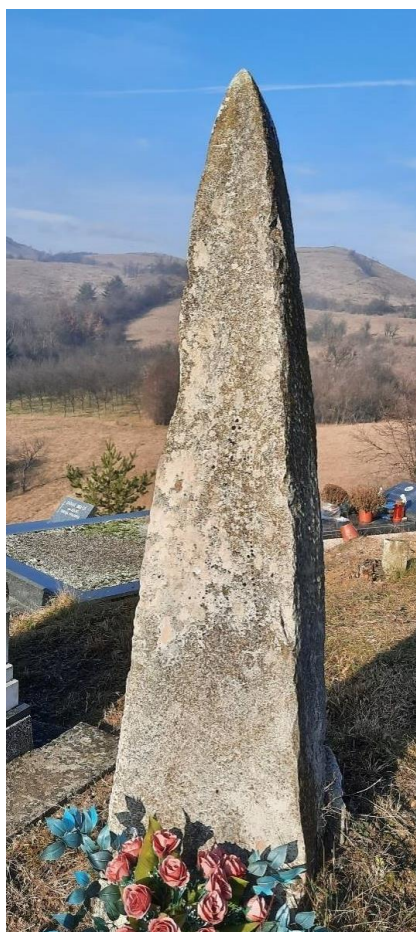
pokojnik imao određene veze s područjem Jajca ili da je klesar poznao i/ili bio povezan s tim područjem. Također, prisutnost ovog stećka u Kaknju može označiti posljednju tačku širenja određenog umjetničkog utjecaja i tipa stećka. Ova mogućnost se može dodatno tumačiti u kontekstu percepcije širenja određenog oblika stećka koja ostaje nedorečene dok se ne izvrše arheološka iskopavanja nekropole, što bi moglo donijeti nova saznanja o njegovoj zastupljenosti.

Potrebno je navesti zabilježeni vitki stup s piramidalnim završetkom (Slika 6). Po njegovom obliku veoma teško je govoriti koji tip nadgrobnika bi označavao – stećak ili kasniji kršćanski nadgrobni spomenik. Obzirom da ne sadrži natpise niti ornamente zbog jedinstvenog piramidalnog završetka moguće je pretpostaviti da je riječ o nekom nadgrobnom spomeniku nastalim nakon stećaka iz razloga jer se uz staru kapelicu nalazi još jedan neidentifikovani spomenik – uspravna ploča (Slika 7). Vitki stup visok je 197 centimetara, pri dnu širok 47, a pri vrhu 10 centimetara, dok mu se debljina kreće od dna ka vrha 20 do 10 centimetara. Uspravna ploča visoka je 103 centimetara s širinom u dnu od 53 centimetra i debljinom od 20 centimetara.

Poznato je da su s dolaskom Osmanlija na ovom području formirane tri glavne konfesije – islamska, katolička i pravoslavna. Sve tri konfesije usvojile su određene aspekte tradicije stećaka, prilagođavajući ih vlastitim specifičnim običajima. Na groblju je zabilježen i katolički spomenik ugrađen u fasadu stare kapele, čiji oblik datira s kraja 18. i/ili početka 19. stoljeća. Potom se postavlja pitanje: *jesu li neuobičajeni nadgrobni spomenici zapravo nasljednici stećaka?*. Ako bi se ovi spomenici smatrali „nasljednicima“ stećaka, moglo bi se raspravljati kroz sadašnji aspekt o kontinuitetu života ljudi na ovom prostoru kroz vrijeme, kao i pretpostavci da su žitelji određenog područja prakticirali kršćanstvo.

Slika 5: Prikaz čeone i bočne strane sljemenjaka s arkadama (računalska obrada)

Slika 6: Stup s piramidalnim završetkom

Slika 7: Uspravna ploča

3.3. NEKROPOLA CRKVINA

Lokalitet Crkvina nalazi se u naselju Donja Zgošća, na sjevernom kraju Kaknja, na obronku brda Križ, koje je dobilo ime po tome što se na tom predjelu križaju putevi (Slika 8). Sjeverno od lokaliteta, u selu Crnač, nalazi se izdignuti plato poznat kao Crnačka gradina. Zapadno je smješten vapnenački kamenolom, a istočno su Sutjeska i Bobovac. Srednjovjekovno groblje Crkvina je znatno oštećeno zbog izgradnje građevinskih objekata, asfaltiranih prilaza, voćnjaka i zasada vinove loze, koji zauzimaju veći dio lokaliteta. Površina koju danas groblje Crkvina zauzima je veoma mala. Nekropola je nekada brojala više od 15 stećaka, dok se danas tamo nalazi šest stećaka djelomično utonulih u zemlju.

Arheolog Đorđe Stratimirović istraživao je srednjovjekovno groblje 1891. godine, fokusirajući se na analiziranje uočenih stećaka. Zabilježio je 15 stećaka na površini, među kojima su se posebno isticali Zgoščanski sljemenjak i stub. Ova dva stećka su 1913. godine, pod vodstvom Ćire Truhelke, prenesena u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.¹³² Dvadeset godina kasnije, 1933. godine, Milan Karanović je posjetio lokalitet i zabilježio stećke oko ostataka zida, a prospekcijom je utvrdio da se groblje protezalo jedan kilometar južno, gotovo do rudnika uglja, gdje svoje indicije potkrepljuje grobnicama i ostacima ljudskih kostiju koji su pronađeni prilikom kopanja temelja za kuće.¹³³ Muhamed Kreševljaković prilikom evidencije spomenika općine Kakanj bilježi nekropolu Crkvina gdje navodi istraživanja Stratimirovića i Truhelke.¹³⁴

Jedan od značajnijih radova dolaze od arheologinje Lidije Fekeže – Martinović prilikom projekta *Tajna zgoščanskih stećka* koji je sprovedene su tri kampanje arheoloških iskopavanja, 2010., 2012. i 2015. godine. Prva cjelina obuhvata kampanju koja se odvijala 2010. i 2012. godine. Tokom te kampanje, naučnici su otkrili zanimljive nalaze uz pokojnike sahranjene na groblju. Najimpresivniji nalaz bio je prsten pečatnjak izrađen od srebra s pozlatom, sa ugraviranim ljiljanom na pločici. Poznato je da je simbol ljiljana u srednjovjekovnoj bosanskoj državi pripadao porodici Kotromanić, što otkriva jednu tajnu pokopanih na groblju Crkvina: na tom groblju su se sahranjivali pripadnici vlastelinske porodice Kotromanić.¹³⁵ Druga cjelina obuhvata kampanju iz

¹³² Fekeža – Martinović 2014, 28.

¹³³ Karanović 1934, 7; Fekeža – Martinović 2014, 28.

¹³⁴ Kreševljaković 1983, br. 130.

¹³⁵ Bujak 2018, 613.

2015. godine, koja je trebala biti nastavak prethodnih istraživanja. Iskopavanja 2015. godine su trajala veoma kratko i nikada nisu publikovana, što je dodatno otežalo istraživanje za ovaj rad.

U radu Lidije Fekeže – Martinović navedene su samo grobne cjeline koje pružaju osnovne podatke o ukopima na lokalitetu Crkvina. Očuvanost grobnih konstrukcija može se pratiti kroz tri etape: relativno očuvani grobovi, djelomično očuvani grobovi i uništeni grobovi. Pokojnici su polagani na leđa sa ispruženim nogama i rukama najčešće položenim na karlicu ili uz tijelo, a samo je jedan slučaj zabilježen gdje su ruke bile prekrštene na grudima.¹³⁶ Položaji skeleta iz iskopavanja 2015. godine bili su isti kao i u prethodnim kampanjama, što se moglo iščitati iz „Arheološkog izvještaja“ dostavljenog iz Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko – dobojskog kantona.

Osim osnovnih podataka zabilježenih na terenu, arheologinja Lidija Fekeža – Martinović primijenila je teorijske pristupe u članku o iskopavanjima nekropole Crkvina. Preispitujući zaključke prethodnih istraživača, pokušala je doći do novih saznanja. Iako cilj iskopavanja nije bio potpuno ostvaren, s obzirom na to da istraživanja iz 2015. godine nisu objavljena, Fekeža – Martinović je navela značajne podatke o srednjovjekovnoj nekropoli Crkvina, ističući osnovne karakteristike, poput pozicije nekropole i njenog okruženja.

Iako su korišteni multidisciplinarni pristupi, Fekeža – Martinović navodi dileme o Hrvoju Vukčiću Hrvantiću iz razloga jer postoji mogućnost da su na nekropoli i sahranjeni pripadnici njegove porodice zajedno s Kotromanićima. Dilema je zasnovana na činjenici da je kralj Dabiša 1392. godine poklonio selo Kakanj Hrvantiću.¹³⁷

Arheološkim iskopavanjima lokaliteta Crkvina otkriveni su razni artefakti, a grob s najvećim brojem arheoloških predmeta označen je brojem 9. Lidija Fekeža – Martinović u svom članku navodi da je taj grob imao razbacane kosti, bez pokrovne ploče i s prerovanom zemljom, s vidljivim ostacima ukopa obloženog kamenim pločama i drvenim sandukom u kojem je bio položen pokojnik.¹³⁸ U razrovanom grobu pronađeni su: srebrni pozlaćeni prsten pečatnjak s motivom ljiljana, srebrna vitica s jakom pozlatom, brokatne niti, četiri mala livena dugmeta u

¹³⁶ Fekeža – Martinović 2014, 37.

¹³⁷ Filipović 2018, 318.

¹³⁸ Fekeža – Martinović 2014, 33.

obliku „suze“ i komadić oboda staklene čaše s plavom niti.¹³⁹ Navedeni nalazi upućuju na viši društveni status pokojnika, ali s dodatnim preispitivanjem obzirom da DNK analiza nikada nije objavljena i da je grob, kao i bliži dio oko njega, prekopavan u potrazi za nalazima od strane „pljačkaša grobova“.

Jedan od zanimljivih nalaza u grobu 9 su mala srebrna dugmad ili pucete, koje su korištene kao funkcionalni i dekorativni element na odjeći. Nalaz srebrnih puceta nije neobičan u grobovima kasnog srednjeg vijeka. Najveći broj do sada pronađenih puceta u jednom grobu evidentiran je na nekropoli Grčka glavica kod Biskupa u Konjicu, gdje je pronađeno 111 cijelih srebrnih dugmadi.¹⁴⁰ Smatra se da grob iz Biskupa kraj Konjica pripada županu Gradoju, odnosno da cjelokupna nekropola pripada porodici Sanković.¹⁴¹ Na lokalitetu Krešića greblje u Paoči, u grobu broj 2 pronađeno je pet malih puceta s ostacima tkanine, a pucete su iznimno malih dimenzija, kuglica promjera oko 0,5 – 0,6 cm, s ušicom dužine svega 0,3 centimetara.¹⁴² Autorice rada navode zanimljiv detalj o freskama s prikazom srebrnih dugmadi na odjeći, te da su pucete ovih dimenzija korištene na jednak način i na muškoj i ženskoj odjeći kao obrub okovratnika.¹⁴³

Četiri mala livena dugmeta u obliku „suze“ s lokaliteta Crkvina u Donjoj Zgošći pokraj Kaknja imaju slične dimenzije kao pucete pronađene u Paoči. Promjer suze iznosi 0,65 centimetara, a dužina petljice 0,5 centimetara.¹⁴⁴ Navedeno je da su u grobu pronađene brokatne niti koje upućuju da su pucete bile prišivene na odjeću koju je pokojnik imao. U slučaju groba na Crkvini, moguće je da su pucete bile na odjeći žene ili muškarca.

Položaj, prethodna prekopavanja grobova, blizina drugih prekopanih (uništenih) grobova, neobjavljenih analiza kostiju i drveta (Slika 8) dovode do stvaranja konfuzije u pokušaju donošenja zaključaka o položaju i povezivanju stečka tipa sljemenjak s postoljem s pokojnikom. Grobovi iskopani 2012. godine imaju istu orijentaciju, a položaji pokojnika su dosta slični (Slika 8). Položaj stečka tipa sljemenjak, prema Stratimiroviću, blago je odstupao od sjevera. Obzirom da je strelica

¹³⁹ Fekeža – Martinović 2014, 34.

¹⁴⁰ Vego 1957, 129; Čuljak i Vučić 2023, 201.

¹⁴¹ Čuljak i Vučić 2023, 201.

¹⁴² Isto, 199.

¹⁴³ Isto, 200 – 201.

¹⁴⁴ Fekeža – Martinović 2014, 34.

sjevera kod oba crteža u istom pravcu (uporediti Sliku 8 i 9), moguće je pretpostaviti da je stećak tipa sljemenjak, i zbog svoje veličine, bivao postavljen na više grobnica.

Slika 8: Prikaz kvadranta A1/B2 i iskopanih grobova iz 2012. godine s označenim grobom broj 9 (žutom bojom u crvenom krugu) i grobova broj 23 i 25 u njegovoj neposrednoj blizini

Analizom arheoloških nalaza sa lokaliteta Crkvina kroz prizmu postprocesualne arheologije naglašava se važnost simbolike i kulture u razumijevanju prošlih zajednica. Ovi artefakti nisu samo fizički objekti već i nositelji kulturnih i simboličkih značenja koja pružaju uvid u identitet, društvene strukture i kulturne interakcije ljudi koji su ih koristili. Kroz ovu perspektivu, možemo bolje razumjeti kako su ovi nalazi odražavali i oblikovali svakodnevni život i svjetonazor srednjovjekovne zajednice, ponajviše onih koji su bivali sahranjeni na nekropoli Crkvina. Artefakti koji su pronađeni tokom iskopavanja lokaliteta Crkvina, 2010., 2012. i 2015. godine, pohranjeni su u depo JU Kulturno – sportski centar Kakanj – Muzej Kakanj.

Nakit pronađen na Crkvini, kao što su prstenje, naušnice i karičice, imaju ključnu ulogu u izražavanju identiteta i društvenog statusa pojedinaca. Prsten pečatnjak s motivom ljiljana (inv. br. 138), pronađen u grobu broj 9¹⁴⁵, simbolizirao je moć i autoritet, jer su pečatnjaci korišteni za ovjeravanje važnih dokumenata. Motiv ljiljana, koji je bio uobičajen u srednjovjekovnoj heraldici, može ukazivati na plemićki status pokojnika ili na njihov pripadnost određenoj društvenoj eliti, odnosno rodu Kotromanića. Nalazi poput srebrnih dugmadi u obliku „suze“ (inv. br.143) i brončanih naušnica (inv. br. 75a) otkrivaju estetske preferencije. Srebrni prsten s bogatim ornamentalnim prikazima (inv. br. ?) može biti povezan s astrološkim vjerovanjima ili zaštitnim simbolizmom, što je česta praksa u srednjovjekovnom razdoblju ili s motivima koji su zastupljeni na stećku oblika stupac. Posebno zanimljiv nalaz je rimska gema s prikazom Fortune pronađena 2015. godine (inv. br. ?), koja je kasnije ugrađena u srednjovjekovni prsten. Ovaj artefakt može svjedočiti o kontinuitetu upotrebe rimskih artefakata i njihovoj simboličkoj vrijednosti u kasnijim razdobljima, a isto tako se može korištenje rimskih gemi u srednjovjekovnom kontekstu ukazivati na prisutnost kulturnog pamćenja i poštovanja prema prošlim civilizacijama.

Ni tokom kampanja iskopavanja lokaliteta Crkvenjak nisu se odredili položaji stećaka koji su preneseni u botanički vrt Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Dislociranje spomenika samo je dodatno otežalo istraživanja i ostavilo prazan prostor za zaključivanje kome su monumentalni stećci postavljeni.

O ikonografskoj sceni stećaka pisali su mnogi autori, a historičarka umjetnosti Ema Mazrak ponudila je najobimnije analize oba stećka, sagledavajući ih kroz prizmu religijskog aspekta. U ovom radu neće biti prikazani sveobuhvatni opisi i tumačenja simbolike, jer cilj nije ponavljanje i tumačenje ikonografije. Općenito se može reći da stećci imaju vrlo bogatu dekoraciju, isklesanu od strane vrhunskih srednjovjekovnih klesara. Pogledom na stećak, sljemenjak ili stub, stiče se dojam da su podignuti u čast značajne osobe iz perioda kasnog srednjeg vijeka Bosanskog kraljevstva. Međutim, potrebno je osvrnuti se na najnovija arheološka iskopavanja. Stručnjaci su sproveli multidisciplinarna istraživanja, te su antropolozi u većini slučajeva ustanovili spolnu pripadnost individua. Prema člancima i izvještajima s posljednjih iskopavanja, u kvadrantima su

¹⁴⁵ Fekeža – Martinović 2014, 33 – 34.

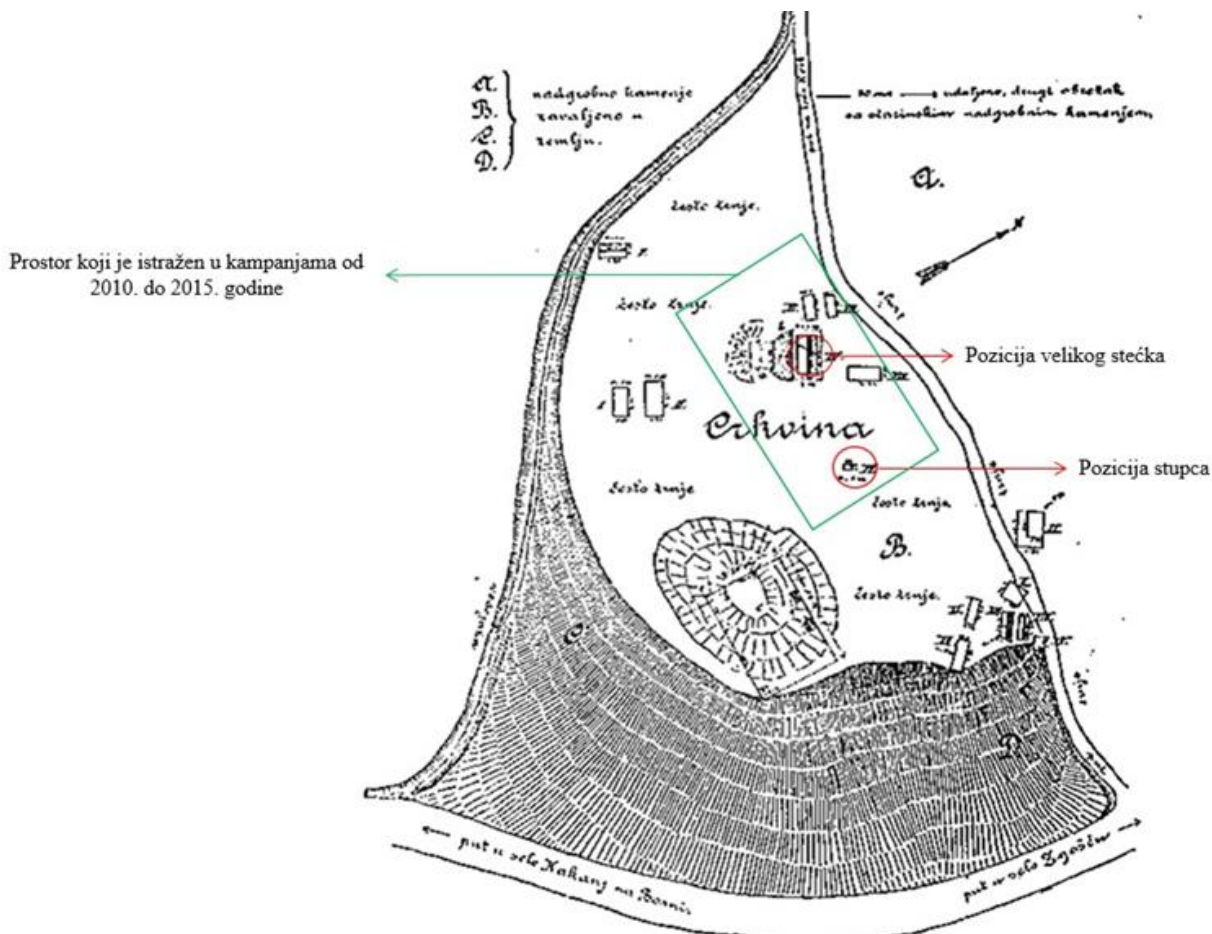
pronađeni brojni dječji skeleti, kao i skeleti žena i muškaraca.¹⁴⁶ Važno je naglasiti da je nemoguće dešifrovati prvobitni položaj stećka u obliku sljemenjaka ili stupa, ali u užem obimu pretpostavke gdje se nalazio sljemenjak, otkriveno je da su pokojnici različitih spolnih pripadnosti i dobnih skupina. Kako članak i arheološki izvještaj ne pružaju dovoljno podataka, teško je zaključiti da li se neki od grobova može direktno povezati s monumentalnim spomenicima. Ipak, pronađeni prsten pečatnjak s motivom ljiljana ukazuje na vlastelinski rod Kotromanića. Međutim, DNK i C14 analize artefakata i individue uz koju je prsten pronađen nikada nisu objavljene.¹⁴⁷ Ostaje nejasno da li je sljemenjak pripadao jednoj osobi, više njih, muškarcu iz roda Kotromanića ili pak ženi, što i dalje ostavlja mnoga pitanja i pretpostavke o sahranjenima na nekropoli Crkvina.

Kontekstualna analiza lokaliteta je od velikog značaja, što uključuje razmatranje geografske lokacije, klimatskih uslova i okolišnih faktora koji su uticali na izbor nekropole. Kao što je već pomenuto, groblje se nalazi na brežuljku s mnogo pristupnih puteva, poznatom među lokalnim stanovništvom kao Križ, mjesto gdje se putevi križaju. Zbog nedovoljnog poznavanja i istraženosti infrastrukture u srednjem vijeku, nije moguće zaključiti povezanost nekropole s administrativnim središtima Bosanskog kraljevstva. Većinom se koristila antička infrastruktura, dok je period nastanka Bosanske države i nekropole smješten u kasni srednji vijek, što ostavlja prazninu u istraživanju ranog srednjeg vijeka, kako u Kaknju, tako i širom Bosne i Hercegovine. Poznavanje naseljenosti, kretanja i sahranjivanja ranosrednjovjekovnog čovjeka bilo bi od velikog značaja za bosanskohercegovačku arheologiju, jer bi se tada s većom sigurnošću moglo govoriti o kontinuitetu života na ovom području. Arheološka istraživanja su pokazala postojanje antičke građevine/crkve na nekropoli, ali nisu pronađeni ostaci iz ranog srednjeg vijeka. Ostaje nepoznato da li je u blizini postojala ranosrednjovjekovna nekropola i zašto su vlastelini odabrali upravo ovo mjesto za vječno počivanje. Pregledom starih fotografija nekropole i literature, monumentalni stećci su se isticali u ambijentu. Nedaleko od nekropole danas se nalazi površinski kop koji je vjerovatno služio i srednjovjekovnom čovjeku. Odnos kamenoloma i nekropole ne treba zanemariti, jer je ovo najbliža nekropola jednom majdanu. Međutim, blizina kamenoloma ne mora biti jedini razlog za nastanak kasnosrednjovjekovnog groblja, jer su tu postavljeni prestižni

¹⁴⁶ Podaci su prikupljeni iz članka Fekeže – Martinović „Pregled arheoloških istraživanja u 2010. i 2012. godini na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje“) u Zgošći“ i „Arheološkog izvještaja“ iz Ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Zeničko – dobojskog kantona.

¹⁴⁷ Fekeža – Martinović 2014, 33.

primjerci stećaka. Vjerovatnije je da je nekropola izabrana zbog postojanja antičke građevine, blizine lokacije „Stjepan – grad“ i glavne komunikacije koja je povezivala važna mjesta.

Slika 9: Situacija groblja iz 1891. godine i prikaz prostora koji je istražen tokom kampanja od 2010. do 2012. g sa navedenim opisom pozicija *Zgošćanskih stećaka*

3.4. NEKROPOLA TIČIĆI

Nekropola u Tičićima, smještena na brežuljku na parceli Zagremnici¹⁴⁸, broji 16 stećaka. Zbog guste vegetacije i zaraslosti terena nije bilo moguće ustanoviti da li nekropola sadrži više nadgrobnih spomenika. U istočnom dijelu nekropole nalazi se stećak u obliku krstače, dok ostale dijelove nekropole krase visoki sanduci monumentalne veličine.

Nekropola u Tičićima rijetko je spominjana u stručnoj literaturi. Muhamed Kreševljaković zabilježio je nekropolu na lokalitetu Gromile, napomenuvši da se jednim dijelom nalazi na prahistorijskom tumulu.¹⁴⁹ Lidija Fekeža-Martinović prilikom arheoloških iskopavanja lokaliteta „Banja“ nabrojala je i ostale nekropole koje su zabilježili njeni prethodnici.¹⁵⁰ Najbolji opis nekropole pruža zapis Kreševljakovića, koji ističe greške Filipovića i Bojanovskog. Filipović šturo opisuje nekropolu, dok Bojanovski navodi da je riječ o najvećoj nekropoli u dolini Bosne.¹⁵¹ Ni Filipović, ni Bojanovski ne spominju krstaču na krajnjem dijelu nekropole, što dovodi do pitanja koliko su istraživači zaista obišli lokalitet.

Jedan od zanimljivijih stećaka na nekropoli je stećak tipa krstača (Slika 10, br. 1 i 2) orijentisana u pravcu zapad – istok. Na svojoj čeonj istočnoj strani ima motiv križa izrađenog u reljefu (Slika 10, br. 1). Dimenzije krstače su sljedeće: visina 124 centimetra, širina pri dnu 42 centimetra, širina pri vrhu 60 centimetara i debljina 8 centimetara. Pri vrhu ima plitki vijenac, a sa strana izbočene poprečne krakove. Od stećaka tipa sanduk ističe se nekoliko monumentalnih spomenika (Slika 11). Najveći od njih dužine je 187 centimetara, širine 110 centimetara i visine 84 centimetra. Za razliku od krstače, ostali stećci ne sadrže ornamente.

¹⁴⁸ Katastarski podatak parcele. U prijašnjoj literaturi autori su navodili Zagrebica, što je vjerovatno greška zbog prenošenja podatka usmenim putem.

¹⁴⁹ Kreševljaković 1983, br. 198.

¹⁵⁰ Fekeža – Martinović 2013, 41.

¹⁵¹ Kreševljaković 1983, br. 198.

Slika 10: Prikaz stećka tipa krstača (računarska obrada)

Slika 11: Prikaz dva sanduka i jedan dio nekropole Gromila u Tičićima

Važno za kontekstualnu analizu je postojanje antičke ceste i naselja koje spominje Ivo Bojanovski, što ukazuje na određeni kontinuitet naseljenosti ovog područja u današnjem smislu te riječi. Činjenica da je nekropola smještena na prahistorijskom tumulu dodatno potvrđuje tezu o kontinuiranoj naseljenosti. Ostaje otvoreno pitanje *koliko je kasnosrednjovjekovni čovjek bio svjestan prošlosti i da li je odabirao nekropolu zbog tog znanja ili iz nekih drugih razloga?*

Stećci različitih oblika i veličina evidentiranih na nekropoli, krstača i visoki sanduci, mogu odražavati različite društvene identitete, statuse ili pripadnost specifičnim grupama unutar zajednice, odnosno označavaju materijalnu kulturu kao izraz društvenog identiteta. O percepciji prostora govori nam smještaj nekropole na brežuljku, na prahistorijskom tumulu, a može ukazivati na svjesno biranje lokacije zbog njenog značaja u pejzažu, te kontinuirano korištenje prostora kroz različite historijske periode, ali i zbog činjenice da je kasnosrednjovjekovni čovjek želio biti „bliže“ Bogu, pa je zbog tih potreba odabirao uzvišenija mjesta na lokalitetu. O mogućnosti pozicioniranja nekropole na prahistorijski tumul osvrće se i Edita Vučić, navodeći da su zbog svojih veličina i pozicija na istaknutim mjestima u pejzažu mogle biti smatrane bližim Bogu, pa je postojala tendencija ukapanja na tim lokacijama, jer su se doživljavale kao putovi koji vode prema nebu.¹⁵² Također, kasnosrednjovjekovni izbor lokacije za nekropolu može biti rezultat svjesnog prisjećanja ili reinterpretacije prošlih naseljenosti i značaja mjesta, što sugerira aktivnu ulogu kasnijih zajednica u kreiranju i održavanju kolektivne memorije. Svakako zbog nedostatka arheološki istražene nekropole i zbog nepoznavanja srednjovjekovnog naselja u Tičićima ograničeno je dublje razumijevanje kompleksnih društvenih i kulturnih dinamika koje su utjecale na formiranje i korištenje nekropole. Jedino što se može istaknuti je antička komunikacija dolinom Bosne¹⁵³, koja je svakako korištena i tokom kasnijih historijskih perioda.

¹⁵² Vučić 2018, 320.

¹⁵³ Bojanovski 1984, 84 – 85.

3.5. NEKROPOLA PUHOVAC

Nekropola Puhovac, smještena iznad sela Juke prema Ričici, u narodu dobila je ime po stalnim vjetrovima koji pušu na tom području. Literatura o nekropoli sadrži različite nazive, što stvara konfuziju, jer su istraživači koristili različite termine. Fekeža – Martinović prilikom popisa stećaka sutješkog kraja referira se na Bešlagićev zapis o prisustvu šest sanduka i dvije stele koje čine jedan grob.¹⁵⁴ Muhamed Krešvljaković nekropolu naziva „neznanovo groblje“ iz razloga jer se u narodu ne zna kada se u njega kopalo.¹⁵⁵ Zanimljivo je da Krešvljaković navodi i jednu visoku stelu na kojoj se primjećuju tragovi križa, kao i zapis Pavla Anđelića iz 1969. godine koji navodi veći broj stećaka, od čega prisutnost sanduka i ploča.¹⁵⁶ Krešvljaković je deset godina nakon Anđelića obišao nekropolu i nije zabilježio sanduke zbog veoma guste vegetacije na lokalitetu.¹⁵⁷ Postojanje dva stuba i šest sanduka bilježi Šefik Bešlagić, navodeći njihovu slabu obradu i oštećenja.¹⁵⁸ Popisom stećaka 2017. godine, zabilježena su tri stećka i dvije uspravne ploče za koje se pretpostavlja da su ploče nad mezarom sekundarno upotrebljene kao nišani.¹⁵⁹

Terenskim obilaskom lokaliteta zabilježene su dvije uspravne ploče koje su postavljene jedna naspram druge ukazujući na mezar (Slika 12). Obzirom da je nekropola veoma zarasla u visoko i nisko rastinje, uočena su tri stećka, od čega dva sanduka i jedan neidentifikovani koji je upotpunosti utonuo u zemlju. Sa ove nekropole potječe i stećak koji je postavljen uz pješačku stazu u Kaknju. Ovo je još jedan stećak koji je istrgnut iz svog prirodnog ambijenta i postavljen bez ikakvog konteksta kao ukrasni artefakt (Slika 13). Arheološka iskopavanja na lokalitetu Puhovac nisu nikada realizirana, a u slučaju da budu, dislocirani stećak dodatno će otežati razumijevanje u percepciji postavljanja ovog vida nadgrobnog spomenika kao i kome je pripadao.

Geografski položaj nekropole u odnosu na ostatak pejzaža smješten je na uzvišenom brežuljkastom terenu koji dominira krajolikom. Brežuljak je presječen jednom manjom stazom na kojoj je uočen utonuti stećak, dok su ostala dva na različitim stranama presječenog puta. Kako je teren u veoma lošem stanju, veoma je teško govoriti o suodnosu stećaka. Na zapadnom dijelu

¹⁵⁴ Fekeža – Martinović 2010, 165.

¹⁵⁵ Krešvljaković 1983, br. 135.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Bešlagić 1971, 149.

¹⁵⁹ https://www.facebook.com/ksekakanj/posts/projekat-popis-ste%C4%87aka-na-podru%C4%8Dju-op%C4%87ine-kakanj-na-kraju-zaseoka-puhovac-u-nepo/1795956603842896/?locale=fr_FR (pristupljeno: 20. 05. 2024.)

nekropole nalazi se visoki sanduk, što sugerira da su monumentalniji stećci postavljeni na uzvišenija mjesta kako bi se istakao društveni položaj pokojnika. Na uspravnim pločama nisu uočeni natpisi niti dekoracija, te upućuju na srednjovjekovne ploče koje su naknadno iskorištene kao nišani. Kao jednu od komunikacija i povezivanja s rubnim dijelovima župe Trstivnice korištena je putanja Ričica – Juke, jer se istočno od nekropole nalazi selo Ričica. Orijentacija zabilježenih stećaka je različita, što ukazuje na naknadna pomjeranja, a o devastaciji dodatno potvrđuje činjenica o raspolovljenom visokom sanduku (Slika 14). Odabir ovog područja za vječno počivalište kasnosrednjovjekovnog čovjeka može se povezati kao i za sve prethodne obrađene nekropole, odnosno mjesta koja su okarakterisana kao spokojna, uzvišena mjesta bliža Nebu.

Slika 12: Prikaz jedne od dvije uspravne ploče iskorištene kao nišani

Slika 13: Dislocirani stećak tipa sljemenjak

Slika 14: Prepolovljeni stećak tipa sanduk

3.6. NEKROPOLA GREBCI

Nekropola stećaka u Poljanima, smještena je u zaseoku Vodarići iznad aktivnog katoličkog groblja. Muhamed Kreševljaković navodi da je područje nekropole bilo nepristupačno, te da su mnogi stećci potonuli u vegetaciji, a da je zabilježio ukupno 14 stećaka loše izrade bez ukrasa.¹⁶⁰ Prema opisu Milenka Filipovića, nekropola je imala jedan ukrašen stećak s dvije uklesane niše.¹⁶¹ I Lidija Fekeža – Martinović zabilježila je ovu nekropolu prilikom popisa stećaka sutješkog kraja, gdje se referirala na Filipovića i Anđelića, ali i da se prema njenim procjenama na nekropoli nalazi oko 50 stećaka u obliku sanduka, sljemenjaka, sa postoljem ili bez.¹⁶² Prema izvještaju istraživačkog projekta popisa stećaka 2017. godine, zabilježeno je postajanje 17 stećaka, od kojih se izdvaja sljemenjak s arhitektonskim motivom.¹⁶³

Terenskim obilaskom zabilježeno je veoma loše stanje nekropole, zaraslo u nisko rastinje i zbog rasta divlje kupine nije bilo moguće obići svaki stećak i dati tačnu brojnost stećaka (Slika 15). Uglavnom su to sljemenjaci i sanduci, od kojih je zabilježeno sedam stećaka. Nažalost, zbog veoma lošeg stanja nekropole i onemogućenog pristupa svim stećcima nije zabilježen ukrašeni stećak. Vidljivi stećci klesani si iz jednog komada kamena s postoljem.

Slika 15: Zatečeno stanje nekropole Grebci

¹⁶⁰ Kreševljaković 1983, br. 109.

¹⁶¹ Filipović 1928, 588.

¹⁶² Fekeža – Martinović 2010, 159 – 169.

¹⁶³ Izvještaj – Istraživački projekt: „Popis stećaka na području općine Kakanj“, 6.

Stećci su smješteni na brežuljku iznad katoličke kapele. Gotovo svi istraživači mišljenja su da je određeni broj stećaka uništen i pomjeren zbog izgradnje kapele.¹⁶⁴ Lidiya Fekeža – Martinović navodi stare grobove koji se naziru iz zemlje.¹⁶⁵ Prilikom obilaska lokaliteta, na određenim mjestima uočavali su se zašiljeni kamenovi koji odgovaraju i bilješkama Fekeže – Martinović. Svakako, jedan od zanimljivih stećaka je tip s arhitektonskim motivima koje bilježe Filipović i Lepić, prilikom popisa stećaka kakanjske općine. U izvještaju zabilježene su dimenzije spomenutog sljemenjaka, i to: dužina 110 centimetara, širina 60 centimetara i visina 65 centimetara (Slike 16 i 17).¹⁶⁶ Pregledom fotografija i izvještaja moguće je pretpostaviti da se stećak nalazi na središnjem dijelu brežuljka, do kojeg je revizijom terena bilo nemoguće doći. Ista klesarska obrada zastupljena je na svim stećcima, slabije kvaliteta kamena koji je veoma podložan runjenu uslijed atmosferskih uticaja. Postoji mogućnost da je bilo više ukrašenih stećaka s kojih se vremenom istrošio dekorativni element.

Slika 16: Prikaz čeone strane sljemenjaka

¹⁶⁴ Kreševljaković 1983, br. 109.; Fekeža – Martinović 2010, 169.

¹⁶⁵ Fekeža – Martinović 2010, 169.

¹⁶⁶ Izvještaj – Istraživački projekt: „Popis stećaka na području općine Kakanj“, 6.

Slika 17: Prikaz bočne strane ukrašenog sljemenjaka

Pored ove nekropole potrebno je spomenuti i stećak postavljen u dvorištu franjevačkog samostana sv. Ivan Krstitelj u Kraljevoj Sutjesci. O navedenom stećku pisala je Lidija Fekeža – Martinović referirajući se na zapise Filipovića i Anđelića.¹⁶⁷ Također, prilikom popisa stećaka na općini Kakanj evidentiran je stećak u bašti samostana.¹⁶⁸ Razlog zašto navodimo ovaj stećak leži u njegovoj priči o dolasku u dvorište samostana. Prema riječima fratra Marijana stećak je pronađen kod Poljanskog mosta u prevrnutom i oštećenom stanju te je zbog njegovog mnoštva motiva prenesen u dvorište samostana kako ne bi zauvijek nestao. Kod iste lokacije, Poljanski most, nalazi se još jedan stećak bez dekorativnih elemenata. Prilikom pisanja općeg pregleda prvih zapisa o stećcima, navelo se jedan sudski slučaj za vrijeme osmanskog vremena, odnosno iz 1774. godine. U zapisima spominju se dva stećka, koja su pomjerena s izvorne lokacije kako bi se omogućio nesmetan prolaz domaćoj stoci.¹⁶⁹ Ono što se može smatrati za slučaj dva stećka, jeste da je upravo riječ o dva spomenika s lokaliteta Poljanski most, od kojih je jedan sada u dvorištu samostana. Obzirom da se drugi stećak, danas, nalazi na privatnom posjedu uz rijeku Trstionicu, moguće je pretpostaviti da to nije njegov izvorni položaj. Veoma je moguće da su stećci bili pozicionirani kod lijeve obale rijeke Trstionice na brežuljkastim livadama, a gdje je kasnije prolazio put za

¹⁶⁷ Fekeža – Martinović 2010, 152 – 154.

¹⁶⁸ Izvještaj – Istraživački projekt: „Popis stećaka na području općine Kakanj“, 3.

¹⁶⁹ Više u: Behčet Loklar, *Stećci Kraljeve Sutjeske u jednom sudskom slučaju Sarajevskog suda iz 1774. godine*, Prilozi 52, 2023.

povezivanje Sutjeske i Poljana. Ornamentirani stećak tipa sljemenjak s postoljem izrađen je od jednog komada krečnjaka. Ukrašen je spiralama, rozetama, motiv ruke s štapom, mjesecom i bordurama. Motiv tordiranog užeta krasi rubove stećka. Na istočnoj čeonj strani prikazane su tri spirale s polumjesecom okrenutih krakova prema sljemenu (Slika 18). Druga čeona strana, zapadna, sadrži dvije spirale od kojih je jedna na samom vrhu sljemena, a ispod nje četverolisna rozeta (Slika 19). Sjeverna bočna strana ima po dvije kose linije, dok južna predstavlja najukrašeniji dio stećka, tj. sadrži motiv ruke s otvorenim dlanom i spiralom koja se u dnu ima jednu horizontalnu borduru asocirajući na drške mačeva (Slika 20). Dimenzije stećka su sljedeće: dužina 142 centimetra, širina 60, a visina do sljemena 90 centimetara, dok je dužina postolja 144 centimetra (na jednoj strani izlazi nekoliko centimetara ali je na drugoj odlomljeno), širina 65 centimetara i visine oko 15 centimetara.

Slika 18: Istočna čeona strana

Slika 19: Zapadna čeona strana

Slika 20: Južna bočna strana

4. ARHEOLOŠKI PRISTUPI PROSTORU I KRAJOLIKU PRIKAZANI KROZ NEKROPOLE STEĆAKA

Prostor je koncept koji se koristi u različitim disciplinama i ima više definicija u zavisnosti od konteksta. U arheologiji, prostor se često definiše kao fizički kontekst u kojem se odvijaju ljudske aktivnosti i gdje se nalaze arheološki nalazi, odnosno *prostor je pod stalnim uticajem ljudskih aktivnosti i kontinuirano se oblikuje, a nerazdvojiv je od vremena i prirodnih i društvenih faktora*.¹⁷⁰

J. G. D. Clarka smatraju tvorcem arheologije prostora. Koristio je ideje svojih prethodnika, koristeći koncepte arheološke kulture koje je razvio Childe u prahistorijskoj arheologiji – pokušao je razviti koncept direktno iz arheoloških zapisa, ali da bi rekonstruisao život prošlih zajednica, dodao je treću dimenziju – život, vremenski i prostorni aspekt arheoloških nalaza.¹⁷¹ Clarkovi postupci bili su slični britanskoj i njemačkoj arheološkoj antropogeografskoj tradiciji, ali se od njih razlikovao time što prostor nije tretirao kao statičnu geografsku pozadinu, već kao ekološku i ekonomsku kategoriju povezanu s drugim aspektima kulture.¹⁷² Inzistirao je na objašnjenjima ekosistema, ne pokušavajući da iz arheoloških zapisa rekonstruiše historijske situacije ili mentalitet prošlih naroda, kao što su to činili neki historičari ili antropogeografski arheolozi.¹⁷³ Njegovo djelo, *Spatial archaeology*, prikazuje prostornu arheologiju kao poseban arheološki pristup preko kojega se informacije dobivaju proučavanjem prostornih posljedica ljudske aktivnosti.¹⁷⁴

U arheološkom osvajanju prostora u 20. stoljeću razlikuju se tri paradigme, i to: antropogeografsku, procesnu i postprocesnu.¹⁷⁵ Procese ne treba posmatrati kao evoluciju ka složenijim konceptima, već kao dijalektički razvoj, što je najvidljivije u eklektizmu moderne arheologije pejzaža, a svaka teorija nastala je kao kritika prethodne, zadržavajući i prilagođavajući neke njene elemente.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Vučić 2018, 307.

¹⁷¹ Novaković 2003, 87.

¹⁷² Isto, 87 – 88.

¹⁷³ Isto.

¹⁷⁴ Vučić 2018, 308.

¹⁷⁵ Novaković 2003, 191.

¹⁷⁶ Isto.

Krajolik je ključan za razumijevanje odnosa između ljudi i njihovih okruženja, jer nije samo fizički prostor, već i mentalni konstrukt oblikovan percepcijom i iskustvom.¹⁷⁷ Percepcija pejzaža uključuje vizualnu komponentu i način na koji zajednice interpretiraju i vrednuju različite elemente, kao što su brda ili rijeke s sakralnim značenjem.¹⁷⁸ To je složen pojam koji obuhvata prirodne i ljudske elemente prostora, uključujući geografske, ekološke, kulturne i historijske aspekte, a ne odnosi se samo na fizičke karakteristike zemljišta poput planina, rijeka, šuma i polja, već i na način na koji su ljudi kroz vreme koristili, mijenjali i interpretirali te karakteristike. Vizualna komponenta dozvoljava uvid u distribuciju naselja, nekropola i arheoloških nalaza, što omogućava kartiranje specifičnih pojava i interpretaciju prostora, a arheologija koristi ove podatke kako bi ponudila nove uvide u dinamiku kulturnog krajolika, uključujući ideološka i simbolička značenja koja su mu pripisana, zahvaljujući interdisciplinarnom pristupu koji analizira utjecaj ljudskog faktora na prirodni okoliš.¹⁷⁹ Kulturni krajolik predstavlja splet historijskih okolnosti i interakcije ljudi i prostora, obiluje kulturnim elementima koji su imali značaj u prošlosti, pružajući osjećaj za mjesto, dok se definiraju arhitektonskim ostacima i spomenicima kojima ljudske zajednice pripisuju određene vrijednosti, trajno bilježeći svoju osobnu ili kolektivnu memoriju.¹⁸⁰

U pokušaju analiziranja arheološkog pristupa prostoru i krajoliku stećaka Kaknja koristiti će se sljedeći elementi: oblici nadgrobnih spomenika (sa svojim reljefnim motivima i natpisima), blizina ranijih komunikacija, te odnos lokaliteta iz ranijih perioda. Kako bi se bolje razumjelo značenje kasnosrednjovjekovnog krajolika u sklopu nekropola stećaka obuhvaćeni su materijalni tragovi iz ranijih perioda pružajući nam uvid u interakciju prostora i čovjeka koji ga je oblikovao i dao novo značenje. Prema ranijim teorijama arheologa, nekropole stećaka nalazile se u blizini naselja, puteva, kamenoloma, uzvišenih proplanaka, tumula, antičkih lokaliteta ili crkava. Na prostoru Kaknja, danas, gotovo da nema materijalnih ostataka i arheoloških potvrda o srednjovjekovnim naseljima, osim poznavanja mjesta iz povelja. Podaci iz vladarskih povelja potvrđuju da je feudalna vlastela posjedovala kasnosrednjovjekovne gradove – utvrde. Na području današnje općine Kakanj evidentirane su tri značajna mjesta, i to: banski i kraljevski dvor u Kaljevoj Sutjesci, utvrda „Stjepangrad“ i utvrda „Sebinje“. Iako su podgrađa slabo dokumentirana u izvorima i rijetko potvrđena arheološkim istraživanjima, može se pretpostaviti

¹⁷⁷ Thomas 2001, 171 – 173.

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ Vučić 2018, 310.

¹⁸⁰ Isto.

postojanje naselja u njihovoj neposrednoj blizini, što je slučaj sa Sutjeskom gdje je grad bivao Bobovac, a Sutjeska naselje varoškog tipa. Indikatori mogu biti i podaci o prisutnosti brojnih nekropola stećaka na određenom području, poput primjera sela Ričica gdje je zabilježeno prisustvo pet nekropola stećaka na užem prostoru.

Revizija odabranih nekropola otkrila je različite podatke, pri čemu su uvjeti terenskog pregleda bili ograničeni zbog različitih stanja nekropola. Na području Kaknja zabilježeni su gotovo svi oblici stećaka, što ukazuje na to da ne postoji univerzalno objašnjenje za nastanak nekropole na određenom mjestu ili za pozicioniranje određenog tipa nadgrobnog spomenika. Do sada je na evidentiranim nekropolama dominirao oblik ploče ili sanduka, dok su sljemenjaci i krstače rjeđe zastupljeni. Sljemenjaci i ukrašeni stećci obično su postavljeni u središnje dijelove nekropola ili su izdvojeni od drugih nadgrobničkih spomenika orijentacijom i položajem koji im omogućuju dominaciju. Ako su nekropole smještene na uzvišenim dijelovima, smatra se da je središnji dio groblja dominantan. Međutim, u slučaju stećaka na području Kaknja, to nije uvijek bio slučaj. Detaljnije analize nekih nekropola, poput nekropole Hrašće, potvrđuju ovo zapažanje. Naime, ova nekropola ima dva istaknuta dijela: jednu grupu sljemenjaka različito orijentiranih u odnosu na druge stećke, te blago uzvišeni sjeverni dio nekropole gdje je smješten ukrašeni sanduk na dva postolja. U Tičićima je zabilježeno da je stećak tipa krstača postavljen na rubni dio nekropole. Analogno tome, ovaj tip stećka mogao je biti smješten na rubu zbog simboličnog značenja tog prostora kao svetog ili rezervisanog za članove zajednice s posebnim društvenim statusom. Također, može se pretpostaviti da je srednjovjekovni čovjek pažljivo planirao prostorni raspored nekropola i naselja kako bi naglasio granicu između života i smrti. Pozicioniranje stećka tipa krstača na rubove nekropole moglo je označavati ulaz ili izlaz iz svetog prostora, te predstavljati granični simbol vidljiv iz daljine, koji naglašava prijelaz između dvije sfere.

Blizina kamenoloma nije uobičajena pojava na području Kaknja, dijelom zbog nepoznatih lokacija kamenoloma iz kasnosrednjovjekovnog perioda. U ranijim poglavljima ovog rada već su iznesene teze o klesanju, transportu stećaka i kamenolomu u blizini nekropole Hrašće. U prošlosti je pitanje kamenoloma, uključujući njegovu ulogu u nastanku, obradi, klesanju i transportu stećaka, rijetko razmatrano u naučnim arheološkim krugovima. Arheolozi su često isticali ekonomsko – funkcionalni karakter nastanka nekropola, ali bez dubljeg istraživanja i objašnjenja samih kamenoloma. Autori poput Bešlagića, Bujaka i Filipovića za nastanak stećka naveli su da

izrada najčešće obavljala zimi i transportovala pomoću saonica, koristeći stoku rano u proljeće po blatu ili zimi po snijegu.¹⁸¹ Prije nekoliko godina, 2021., objavljen je članak *Kamenolomi i obrada stećaka – odabrani primjeri*¹⁸² koji kroz detaljnije argumentovane primjere na teritoriji Hrvatske nudi nekoliko mogućnosti obrade i transporta stećka. Analiziran je usamljeni blok iz Kljenka kod Vrgorca koji je vjerojatno prilikom transporta „zapeo“ te je na tome mjestu i ostavljen.¹⁸³ Zanimljivo za ovaj slučaj jeste da su autori pronašli komad drveta, te je na njemu izvršena analiza i datiran je za vrijeme između 1390. i 1440. godine, čime se dobiva približno vrijeme „nastanka“ ovoga kamenog bloka bez tragove završne obrade kao i ukrasa.¹⁸⁴ Sljedeći primjer je jedan sanduk na kojemu je vidljiva završna obrada u smislu izrade ukrasa, odnosno na jednoj je užoj bočnoj strani, u plitko izdubljenoj niši, prikaz konjanika u reljefu, na suprotnoj bočnoj strani samo plitka niša bez prikaza, na (istočnoj) široj bočnoj strani motiv arkada u reljefu, a na suprotnoj prikaz kola od devet ljudskih figura koji se drže za ruke.¹⁸⁵ Ovo istraživanje ukazuje da se završna obrada i ukrašavanje stećaka na lokalitetu vršila u kamenolomu, a ne na groblju, kao što se ranije vjerovalo.¹⁸⁶ Iako to ne isključuje mogućnost da su na drugim mjestima radovi dovršavani na groblju, poput navedenog primjera usamljenog bloka iz Kljenka kod Vrgorca. Autori naglašavaju pozicioniranje kamenoloma koji su smješteni uz stare srednjovjekovne puteve, što je olakšavalo transport stećaka.¹⁸⁷ U kontekstu stećaka na području Kaknja, moguće je pretpostaviti da je komunikacija igrala važniju ulogu u uspješnom transportu stećaka, te da se ne može sa sigurnošću tvrditi da su obrada i prevoz bili ograničeni na određena mjesta ili uslovljena godišnjim dobom. Također, treba uzeti u obzir mogućnost da su mjesta za ukop pokojnika u prošlosti imala poseban značaj, te su stoga birana kao vječna počivališta, a ne isključivo na temelju funkcionalnih parametara, kako se ranije vjerovalo. Lokaliteti s nekropolama stećaka odraz su ljudskih ideja i djelovanja, te izražavaju različita značenja koja su kasnosrednjovjekovne zajednice pridavale krajoliku.¹⁸⁸ Ova značenja su se manifestirala kroz različite prostorne odnose između nekropola i

¹⁸¹ Bešlagić 1971, 70 – 72; Bešlagić 1982, 462 – 469; Filipović 2016, 675 – 676; Bujak 2018, 55 – 59.

¹⁸² Alduk, Perkić 2021.

¹⁸³ Alduk, Perkić 2021, 76.

¹⁸⁴ Isto.

¹⁸⁵ Alduk, Perkić 2021, 78 – 81.

¹⁸⁶ Isto, 81.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Vučić 2018, 317.

drugih arheoloških lokaliteta, a bez pažljivog smještaja nadgrobnih spomenika u prirodni ambijent i unutar nekropole, stećak ne bi mogao prenijeti svoju poruku promatraču.¹⁸⁹

Pitanje pozicioniranja stećaka kod kasnoantičkih građevina, prvenstveno crkvi, na području Kaknja ostaje nepotpuno. Razlog toga svakako se ogleda u nedovoljnoj istraženosti i oskudnosti historijskih izvora. Do sada, poznate su crkve u Sutjesci i na lokalitetima Crkvenjak u Haljinićima i Crkvina u Donjoj Zgošći. Na mjestu crkve u Kraljevoj Sutjesci nisu evidentirani stećci, dok na preostala dva lokaliteta jesu. Ovdje je potrebno naglasiti da je velika razlika između današnjih kapelica gdje je evidentirana prisutnost stećaka, koje nemaju nikakve povezanosti s nastankom i odabirom nekropole. Bez arheoloških iskopavanja i jasnog dokaza nije moguće pisati nešto obimnije o navedenom problemu.

Od pojedinačnih nekropola najobimniju analizu zauzima nekropola Crkvina smještena u Donjoj Zgošći, predstavljajući značajan arheološki lokalitet koji pruža dubok uvid u srednjovjekovne kulturne, religijske i društvene prakse. Stećci lokaliteta Crkvina, Zgoščanski sljemenjak i stub, upravo simboliziraju umjetničko i kulturno bogatstvo tog perioda. U analiziranju nekropole prikazan je geografski i prostorni kontekst nekropole Crkvina, koja je smještena na uzvišenom terenu. Odabir lokacije na uzvišenju nije slučajna, odnosno uzvišeni tereni su često birani za sahrane zbog njihove simbolike bliskosti nebu i božanskom. Ova simbolika je duboko ukorijenjena u religijskim vjerovanjima srednjovjekovnog čovjeka, gdje visine predstavljaju svetost i povezanost s božanskim. Naime, položaj nekropole na uzvišenoj koti u prostoru može se sagledati i kroz prizmu podsjećanja na prolaznost života o čemu svjedoče brojni epitafi zabilježeni na stećcima. Neki od primjera natpis s nadgrobnog spomenika zabilježen je u Podgradinju iz Gornjeg Hrasna kod Neuma, a kazuje o opomeni prolaznosti života: „*A se leži Radivoj Draščić: dobri junak ja bih, molju ja se vas, ne ticajte! Vi ćete biti kako ja, a ja ne mogu biti kako vi.*“¹⁹⁰ kao i natpis sa stećka iz Kočerina kod Širokog Brijega koji nosi sličnu poruku o prolaznosti života.¹⁹¹ Da stećci, sljemenjak i stub, nisu dislocirani s izvornog ambijenta i da nekropola nije uništena, oni bi sa svojim bogatim dekoracijama dodatno naglašavali simbolički značaj ovog prostora. Reljefni motivi na stećcima ne samo da odražavaju religijske i kulturne uticaje, već i percepciju prostora kao svetog i važnog mjesta. Prostorna organizacija nekropole i raspored

¹⁸⁹ Vučić 2018, 317 – 318.

¹⁹⁰ <https://www.nekropola.ba/bs/epitafi-na-steccima> (pristupljeno 20. 01. 2024.)

¹⁹¹ Isto.

stećaka također pružaju uvid u društvene strukture i hijerarhije. Veći, bogatije ukrašeni stećci vjerojatno su pripadali osobama višeg društvenog statusa, dok su manji, jednostavniji stećci bili rezervisani za obične članove zajednice. Ova prostorna segregacija unutar nekropole odražava društvene norme i hijerarhije srednjovjekovnog bosanskog društva. Važno je naglasiti i interakciju nekropole, odnosno groblje Crkvina nije izolovano područje, već je dio šireg kulturnog pejzaža koji je uključivao naselja, puteve, religijske objekte i prirodne resurse. Kroz arheologiju prostora i krajolika, možemo istražiti kako su ljudi imali interakciju sa svojim okolišem, koristeći prirodne resurse i prilagođavajući se geografskim uvjetima. Ova interakcija je bila važna za odabir lokacija za sahrane, koje su vjerovatno bile blizu naselja, ali ipak dovoljno udaljene da osiguraju mir i svetost prostora. Procesna i postprocesna arheologija pružaju dodatne teorijske okvire za razumijevanje nekropole Crkvina. Procesna arheologija naglašava funkcionalne aspekte korištenja prostora, to jeste konkretno za nekropolu Crkvina blizinu kamenoloma i komunikacijske mreže puteva, dok postprocesna arheologija uvodi interpretativne pristupe koji uzimaju u obzir simboličke i kulturne dimenzije. Kombinacija ovih teorijskih pristupa pruža dublje razumijevanje kompleksnosti i značaj nekropole Crkvina. Prostorna organizacija, simbolika i percepcija prostora igraju ključnu ulogu u razumijevanju ovih aspekata. Nažalost, zbog nedovršenih i neobjavljenih posljednjih istraživanja nekropole nije moguće posve pokazati suodnos stećaka na terenu. U blizini navedene nekropole nalazi se još jedna nekropola, danas ih odvaja cesta i nekoliko kuća. Veoma je moguće da je u kasnom srednjem vijeku bila riječ o istoj nekropoli koja je bila svakako znatno veća nego danas. Kasnosrednjovjekovnom čovjeku bila je vizualno dostupna rimska umjetnost, a to se može pratiti odabirom reljefnih motiva poznatih iz antičkog doba, kao i odabir pokapanja na lokacijama uz antičke građevine.

Da se pokapalo na tumulima potvrđuje nekropola u Tičićima. Obilaskom terena zabilježeni su stećci koji su većinom utonuli u zemlju i prekriveni vegetacijom, ali su značajni za istraživanje grobnih običaja ovog područja. Svakako, arheološka iskopavanja pružila bi uvid u grobne priloge, koji su važni za razumijevanje srednjovjekovnog života i smrti. No, bez njih razmatranja o nekropoli su ograničena na njezino pozicioniranje, odnos, kvalitet obrade i tipove stećaka. Nekropola Tičići može se posmatrati kao integralni dio šireg srednjovjekovnog kulturnog pejzaža. Stećci u Tičićima također nisu izolovani prostor, već su dio kompleksnog sistema puteva, ali vjerovatno i naselja. U današnjici, ova nekropola može se sagledati kao kontinuitet življenja na ovom području zbog smještaja nekropole na prahistorijsku gromilu i antičke komunikacije.

Pozicioniranost tumula na uzvišenim položajima vjerojatno je oku srednjovjekovnoga čovjeka predstavljala točku s koje će biti bliže Bogu, pa je stoga birao ta mjesta kao svoja vječna počivališta.

Iako je zabilježen mali broj reljefno ukrašenih nadgrobnih spomenika pokušati će se ponuditi rekonstrukcija zagrobnog života kasnosrednjovjekovnih zajednica. Općenito, jedan od problema zbog nedostatka pisanih izvora je pitanje o tome koliko su klesari bili inspirisani životima pokojnika, te da li je poimanje zagrobnoga života bilo kolektivno ili je zavisilo od religijske pripadnosti. Moguće je da je prikaz reljefnih motiva bio jedinstven jezik, kojim su se možda prikrivali svi oblici društvene različitosti u društvu, bilo da su klasni, etnički ili religijski.¹⁹² Proučavanje umjetnosti i simbolike stećaka često se vrši kroz prizmu zapadnoeuropske umjetnosti, s naglaskom na teorije difuzionizma i evolucije, koje pretpostavljaju da su motivi na stećcima preneseni iz romaničke i gotičke umjetnosti.¹⁹³ Pravid viteške kulture i odanosti gospodarju jasno se očituje u motivima poput štita, mača, te scena lova i mačevanja na nadgrobnim spomenicima. Ovi simboli, prisutni na *Zgoščanskom sljemenjaku*, sugeriraju da je pokojnik pripadao viteškoj kulturi ili plemstvu koje je nosilo viteške vrijednosti. Na stećcima u Tičićima nalazi se motiv križa uklesan u krstaču, dok je u mjestu Počine također prisutan stećak tipa krstača s prikazom križa, a u Kraljevoj Sutjesci na jednom stećku vidljiv je prikaz polumjeseca. Ovi simboli, smješteni u solarno – lunarni i religijski kontekst, naglašavaju ne samo društveno – socijalnu već i značajnu religijsko – duhovnu dimenziju stećaka. Vizualizacija stećka kao nadgrobnoga spomenika uključuje njegovo viđenje kao objekta koji je, kroz svoj izgled i ambijent, nosio određena kulturno – religijska značenja za one koji su ga oblikovali i ukrašavali reljefnim motivima i natpisima.¹⁹⁴ Kroz upotrebu specifičnih simbola, ove su zajednice neprestano kreirale i rekreirale značenja svojih pogrebnih praksi.¹⁹⁵ Obzirom na veoma slabu zastupljenost ukrašenih stećaka na području Kaknja, kontekst u kojem su nastajali takvi stećci predstavljaju složen vremenski okvir, koji unatoč stalnim pokušajima reinterpetacije dostupnih diplomatskih dokumenata i natpisa, teško možemo u potpunosti rekonstruirati.

¹⁹² Vučić 2018, 298.

¹⁹³ Isto.

¹⁹⁴ Isto, 298.

¹⁹⁵ Isto.

Prilikom terenskih obilazaka analiziranih nekropola bilježene su i druge nekropole te spomenici iz različitih perioda (Karta 1). Stećci Kaknja su uglavnom smješteni na brdskim područjima, u šumama ali i u blizini spomenika iz ranijih vremena. Geografski, ovi lokaliteti su pozicionirani uz brdska područja, ali i uz plodne doline rijeka. Nekropole u planinskim i brdskim predjelima znatno su brojnije u odnosu na one u nizinskim područjima uz riječne tokove. Nekropole u dolinama plodnih polja često su raspoređene poput današnjih naselja, što može ukazivati na rodovski ili plemenski način pokapanja. Zastupljenost stećaka na brežuljkastim i dolinskim krajevima može se povezati s jakom privredom oblasti u srednjovjekovnoj Bosni, odnosno zemljoradnjom i stočarstvom. Iako nema sačuvanih izvora koji bi mogli pružiti detaljniji uvid u razvoj ovih osnovnih privrednih grana, može se reći da se gospodarski razvitak Bosanskog kraljevstva u velikoj mjeri oslanjao na njih.¹⁹⁶ Logičkim pretpostavkama, zemljoradnja se uglavnom odvijala u nizinskim krajevima, plodnim riječnim dolinama, manjim ravninama i krškim poljima, dok je stočarstvo dominiralo u planinskim i brežuljkastim predjelima s prostranim pašnjacima.

Sveukupno, može se reći da su kasnosrednjovjekovna groblja Kaknja upravo pozicionirana na brdskim područjima s najistaknutijim brežuljčićima u prostoru. Ovakav odabir prostora za nekropole predstavlja složeni kulturni pejzaž koji kombinira društvene, religijske i prirodne elemente. Lokacija nekropola na brežuljcima, u šumi ili pak njenoj blizini može nositi kulturnu simboliku povezanu sa svetim ili posebnim mjestima u prirodi. Također, viša koncentracija nekropola zabilježena je u područjima bližim stolnim mjestima, odnosno Sutjesci i Bobovcu, dok je manje njih na rubnim dijelovima župe Trstivnice. Kako su se bilježili i spomenici iz drugih perioda, evidentirano je da su područja Tičića i Donjeg Kaknja imala veću prisutnost bosanskih nišana nastalih za vrijeme osmanskog perioda. Ova pojava ukazuje na određene koncentraciju ljudi na ovome području. Kao mogućnost smjene područja predstavlja različita pozicija administrativnog centa, gdje je za vrijeme Osmanlija područje Donjeg Kaknja bilo glavno administrativno mjesto, a tokom Bosanskog kraljevstva Kraljeva Sutjeska i Bobovac.

¹⁹⁶ Filipović 2016, 593.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Stećci, srednjovjekovni kameni nadgrobni spomenici, čine jedinstven dio kulturno – historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Istraživanja stećaka, započeta već u 16. stoljeću, omogućila su uvid u bogatu historiju i kulturne običaje srednjovjekovne bosanske države. Kroz različite historijske periode stećci su privlačili pažnju istraživača, književnika i historičara, koji su nastojali objasniti njihovo porijeklo i tipologiju. Tako su se javile brojne teorije, među kojima je najutjecajnija bogumilska, pokušavajući objasniti porijeklo stećaka. Naučna obrada stećaka često je bila usmjerena na empirijske discipline, poput hronologije i tipologije, bez dubokog teorijskog okvira.

Rad *Stećci Kakanja kroz prizmu teorijske arheologije* odnosi se na nekropole smještane na području općine Kakanj, koji integrira teorijske pristupe za analiziranje kasnosrednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika. Nekropole s područja Kakanja predstavljaju važan dio kulturno – historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Razmatranje ovih nekropola kroz različite aspekte, uključujući arheološke, kulturne i društvene, omogućava dublje razumijevanje kasnosrednjovjekovnog perioda. Najveći značaj rada odnosi se na korištenje teorijskih pristupa u arheologiji kroz koje se pokušala interpretirati kasnosrednjovjekovna sepulkralna kultura. Temeljni pristup zasnovan je na arheologiji prostora i krajolika, gdje se uzimala u obzir logika smještaja nekropola, suodnos stećaka na nekropoli i blizina drugih arheoloških lokaliteta i komunikacija. U radu obrađeno je šest važnih nekropola koje su rasprostranjene na području Kakanja, a to su: Hrašće, Crkvina, Bjelavići, Tičići, Puhovac i Grebci s dva stećka iz Kraljeve Sutjeske. Navedena kasnosrednjovjekovna groblja su ključna podloga za sva daljnja istraživanja ostalih nekropola koje su zastupljene u općini Kakanj.

Pri analizi stećaka razmatrana je logika položaja nekropola, njihova blizina drugim arheološkim lokalitetima i putevima, kao i pretpostavljeni kulturni i simbolički aspekti. U radu na Karti 1 prikazane su 32 nekropole s označenim srednjovjekovnim gradovima i prahistorijskim gradinama. Od 29 nekropola, tri danas na označenim mjestima ne postoje: Turbić (Čatići), Dedino gumno i Banja (Tičići). Ovi lokaliteti su označeni jer su, od ukupno pet nekropola, arheološki istraženi. Prema rezultatima terenskog rada, zabilježena je veća koncentracija nekropola smještenih na brežuljkastim dijelovima i s većom zastupljenosti u krajevima bližim stolnim mjestima Bosanskog kraljevstva, Sutjesci i Bobovcu. Zabilježene su i razlike u kvaliteti obrade,

oštećenosti i reljefnom oblikovanju stećaka. Nažalost, na području Kaknja nemamo mnogo dekorativno ukrašenih spomenika. Novootkriveni stećak s nekropole Hrašće izdvaja se trenutno u odnosu na druge zbog svoje reljefne predstave ljudskih figura, grozdova, spirala i dva postolja od kojih je manje obrubljeno tordiranom vrpcom.

Terenskim obilaskom, zabilježeni su i dislocirani stećci ili cijele nekropole, poput slučaja nekropole *Banja* koja je zbog izgradnje autoputa prebačena u lapidarij JU „Kulturno – sportskog centra“ u Kaknju. Zabilježeni su i stećci koji su korišteni za dekorativne svrhe, izgradnju kapelica, mostova ili pak drugih objekata, pa se postavlja pitanje *koliki je tačan broj njih ustvarnosti iskorišten u druge svrhe?*. Stanje na terenu pokazalo je da stećci nisu dovoljno vrjednovani, kako na lokalnom, tako ni na širem nivou. Osim što su nadgrobni spomenici svakodnevno ugroženi uslijed klimatskih promjena i atmosferskih utjecaja, kolektivna svijest o njihovom očuvanju je na niskom nivou, dijelom zbog nedovoljnog poznavanja same tematike i zbog neadekvatne zakonske zaštite.

Jedna od najzagonetnijih nekropola je Crkvina, smještena u Donjoj Zgošći. Od prvih istraživanja Đorđa Stratimirovića krajem 19. stoljeća, pa sve do najnovijih iskopavanja pod vodstvom Lidije Fekeže-Martinović, uključujući radove Ćire Truhelke, Milana Karanovića i Irme Čremošnik, nekropola Crkvina konstantno je bila u fokusu arheologa. Iako su uloženi značajni naponi da se odredi tačna pozicija prelijepih primjeraka stećaka – sljemenjaka i stupa, konkretne tvrdnje nisu mogle biti iznesene. S obzirom na to da stećci više nisu *in situ* i zbog nedostataka potpunih objava posljednjih iskopavanja, malo je vjerovatno da će se ikada moći sa sigurnošću odrediti njihova tačna pozicija ili povezanost s grobom. Najbliža pretpostavka je da je sljemenjak pokrivač više grobova, no povezivanje s konkretnim grobom nije moguće. Na osnovu grobnih nalaza, pozicija stupa mogla bi odgovarati grobu djeteta, s obzirom na to da je pronađen srebrni prsten s motivima koji se pojavljuju i na stećku. Ipak, ove teze ostaju samo pretpostavke, otvarajući različite mogućnosti o sahranjenima na nekropoli Crkvina.

Općenito, obrada stećaka obrađenih nekropola je dobra što ukazuje na kvalitetne klesarske vještine. Na području Kaknja zabilježeno je prisustvo gotovo svih oblika stećaka, s veoma malo dekorativno ukrašenih. Potrebno je naglasiti da se revizijom nekropola došlo do podataka koji se razlikuju i s posljednjim popisom stećaka iz 2017. godine, gdje od strane stručnog tima nisu uočeni vrijedni nadgrobni spomenici, kao i o podacima dislociranja stećaka. Potom se može postaviti

pitanje koliko je naposljetku iskorišteno stećaka u druge svrhe, koliko ih je dislocirano i uništeno. U konačnici, došlo se do spoznaje da su kasnosrednjovjekovna groblja izražavala monumentalnost u formi stećka, baš kao i rimska u formi stele i mauzoleja ili prahistorijskih u formi tumula.

Iako je ovaj rad značajno doprinio razumijevanju stećaka i njihove uloge u srednjovjekovnom društvu, ostalo je mnogo pitanja koja zahtijevaju dalja istraživanja. Iznošenje nejasno definisanih tvrdnji bez jasno postavljenih teorijskih okvira otežavalo je donošenje zaključaka, što istovremeno stvara probleme kako u naučnim krugovima, tako i u korištenju tih teza za političke ciljeve. Naučna obrada srednjovjekovnih kamenih nadgrobnih stećaka bila je svedena na hronologiju, tipologiju, reljefne motive i natpisnu građu što se i danas u velikoj mjeri održava. Ovakav pristup podudara se sa kulturno – historijskim pristupom koji je empirijska disciplina. U svojim naučnim djelima arheolozi, historičari i drugi istraživači izostavljali su teorijski aspekt pri izučavanju ovog tipa nadgrobnog spomenika. Potrebno je napomenuti da se jasno vidi iščitavanjem njihovih djela poznavanje navedenog pristupa, ali da ga autori nisu upotrebljavali ili su upotrebljavali ekološko – funkcionalni stav, poput Šefika Bešlagića, u pogledu odabira i nastanka nekropole kroz suvremeni kontekst. Svaka buduća istraživanja trebala bi se usmjeriti na dublje proučavanje odnosa između stećaka i drugih arheoloških lokaliteta, kao i na istraživanje naselja iz kasnog srednjeg vijeka koja su trenutno nedovoljno istražena. Služiti se preispitivanjem, terenskim obilascima s pružanjem što tačnijih podataka i proučavanja stećaka kroz prizmu teorijske arheologije kako bi se prikazao cjelokupan način života određene zajednice iz prošlosti. Šest obrađenih nekropola ključna su tačka u svakom daljnjem izučavanju nekropola Kaknja zbog njihovog položaja koji može biti uvezan s svim ostalim kasnosrednjovjekovnim grobljima navedene teritorije.

Zaključno, ovaj rad pokazuje da su stećci mnogo više od jednostavnih nadgrobnih spomenika. Oni su svjedočanstva o kulturnim, društvenim i religijskim praksama srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, a njihovo proučavanje kroz teorijsku arheologiju pruža dubok uvid u tadašnje zajednice i njihovu interakciju s prostorom i krajolikom. Naposljetku, nadamo se da je cilj rada ispunjen i da će sva iduća proučavanja nekropola sa stećcima zahtijevati napuštanje konvencionalnih pristupa i stereotipa koji i danas dominiraju u naučnim krugovima.

POPIS VIZUALNE GRAĐE

KARTE

- Karta 1: Prikaz zabilježenih nekropola stećaka na području Kaknja (žuto – nekropole stećaka; crveno – srednjovjekovni gradovi; ljubičasto – prahistorijske gradine) (izradila: E. Džigal pomoću Google Earth)
- Karta 2: Prikaz nekropola mjesta Ričica (izradila: E. Džigal pomoću Google Earth)

SLIKE

- Slika 1: Prikaz sanduka na dva postolja (računarska obrada) (izradila: E. Džigal)
- Slika 2: Prikaz sanduka na dva postolja s svih strana (računarska obrada) (izradila: E. Džigal)
- Slika 3: Prikaz detalja motiva – broj 1; Prednja jugoistočna strana – broj 2 (računarska obrada) (izradila: E. Džigal)
- Slika 4: Prikaz jedne sijenske mase i niše (foto: E. Džigal)
- Slika 5: Prikaz čeone i bočne strane sljemenjaka s arkadama (računarska obrada) (izradila: E. Džigal)
- Slika 6: Stup s piramidalnim završetkom (foto: E. Džigal)
- Slika 7: Uspravna ploča (foto: E. Džigal)
- Slika 8: Prikaz kvadranta A1/B2 i iskopanih grobova iz 2012. godine s označenim grobom broj 9 (žutom bojom u crvenom krugu) i grobova broj 23 i 25 u njegovoj neposrednoj blizini (izradila: E. Džigal prema Fekeža – Martinović, 2014.)
- Slika 9: Situacija groblja iz 1891. godine i prikaz prostora koji je istražen tokom kampanja od 2010. do 2012. g sa navedenim opisom pozicija *Zgoščanskih stećaka* (izradila: E. Džigal prema Stratimirović 1891. i Fekeža – Martinović, 2014.)
- Slika 10: Prikaz stećka tipa krstača (računarska obrada) (izradila: E. Džigal)
- Slika 11: Prikaz dva sanduka i jedan dio nekropole Gromila u Tičićima (foto: E. Džigal)
- Slika 12: Prikaz jedne od dvije uspravne ploče iskorištene kao nišani (foto: E. Džigal)
- Slika 13: Dislocirani stećak tipa sljemenjak (foto: E. Džigal)
- Slika 14: Prepolovljeni stećak tipa sanduk (foto: E. Džigal)
- Slika 15: Zatečeno stanje nekropole Grebci (foto: E. Džigal)

- Slika 16: Prikaz čeone strane sljemenjaka (preuzeto: <https://ksckakanj.ba/obilazak-lokaliteta-grebc-i-poljani-popis-stecaka-na-podrucju-opcine-kakanj/>)
- Slika 17: Prikaz bočne strane ukrašenog sljemenjaka (preuzeto: <https://ksckakanj.ba/obilazak-lokaliteta-grebc-i-poljani-popis-stecaka-na-podrucju-opcine-kakanj/>)
- Slika 18: Istočna čeona strana (foto: E. Džigal)
- Slika 19: Zapadna čeona strana (foto: E. Džigal)
- Slika 20: Južna bočna strana (foto: E. Džigal)

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI:

1. Izvještaj o arheološkim istraživanjima na lokalitetu "Crkvina" u Zgošći, općina Kakanj 9.09.2015.-16.09.2015., Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta Zeničko – Dobojskog kantona, Zenica, 2017.
2. Izvještaj – Istraživački projekt: „Popis stećaka na području općine Kakanj“, JU „Kulturno – sportski centar“, Kakanj, 2017.

LITERATURA:

1. ALDUK I., PERKIĆ D. (2021): *Kamenolomi i obrada stećaka – odabrani primjeri*, Zbornik Danâ Cvita Fiskovića VIII, 75 – 84.
2. ANĐELIĆ, P. (1973): *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Veselin Masleša, Sarajevo.
3. BEČIROVIĆ, F. (1995): *Kakanj i njegova okolina*, Kakanjski glas, Kakanj.
4. BEŠLAGIĆ, Š. (1971.): *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
5. BEŠLAGIĆ, Š. (1982.): *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo.
6. BEŠLAGIĆ, Š. (2004.): *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo.
7. BINFORD, R. L. (1982.): *The archaeology of place*, Journal of Anthropological archaeology, 1, 5 – 31.
8. BOJANOVSKI, I. (1984): *Razdoblje rimske uprave*, u: Visoko i okolina kroz historiju I, Visoko, 49 – 99.
9. BUJAK, E. (2018): *Stećkopedija – kameno blago bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo.
10. CLARKE, L. D. (1977.): *Spatial Archaeology, Spatial Information in Archaeology*, Academic press, Peterhouse, Cambridge, 1 – 32.
11. ČREMOŠNIK, I. (1949/50): *Iskopavanja Crkvine u Zgošći 1948*, u: Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, n. s. IV – V, Sarajevo, 411 – 416.
12. ČULJAK N., VUČIĆ E. (2023): *Nova razmatranja o ukopima pod stećcima na lokalitetu Krešića greblje u Paoči (Hercegovina)*, Arheol. rad. raspr. 22, 191 – 209.
13. EVANS, J. A. (1965): *Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune avgusta i septembra 1875.*, Veselin Masleša, Sarajevo.

14. FEKEŽA – MARTINOVIĆ, L. (2010): *Stećci sutješkog kraja*, u: *Stoljeća Kraljeve Sutjeske, Kraljeva Sutjeska – Sarajevo*, 147 – 179.
15. FEKEŽA – MARTINOVIĆ, L. (2013): *Istraživanja nekropole stećaka u Tičićima kod Kaknja*, *Naše Starine XXII*, Sarajevo, 33 – 44.
16. FEKEŽA – MARTINOVIĆ, L. (2014): *Pregled arheoloških istraživanja u 2010. i 2012. godini na lokalitetu Crkvina („Grčko groblje“) u Zgošći*, *Naše Starine XXIII*, 27 – 65.
17. FILIPOVIĆ, M. (1926): *Natpisi na stećku u Tičićima*, u: *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXXVIII*, Sarajevo, 79 – 80.
18. FILIPOVIĆ, O. E. (2016): *Bosansko kraljevstvo*, Mladinska knjiga, Sarajevo.
19. GILCHRIST, R. (2007.): *Medieval archaeology and theory: a disciplinary leap of faith*, U: A. Reflections: 50 years of Medieval archaeology, 1957 – 2007., Society for medieval archaeology monographs, Maney, Leeds, 385 – 408.
20. HALILOVIĆ, Z., DELALIĆ A. (2021.): *Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine*, *Godišnjak 50*, 107 – 134.
21. IMAMOVIĆ, E. (1995): *Korijeni Bosne i bosanstva*, Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
22. KARADŽIĆ, S. V. (1852): *Lexicon, srbico – germanico – latinum*, Beč.
23. KARANOVIC, M. (1934): *Grobna crkva grafički izražena na bosanskom srednjovjekovnom spomeniku*, *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 5 – 31.
24. KARDAŠ, M. (2015): *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike*, Univerzitet u Sarajevu, Radovi, knjiga 19, Sarajevo.
25. KALJANAC, A. (2015): *Historija arheologije: u potrazi za prošlošću*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.
26. KALJANAC, A. (2023): *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
27. KREŠEVLJAKOVIĆ, M. (1983): *Evidencija nepokretnih spomenika kulture na području opštine Kakanj (studija)*, Sarajevo.
28. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, I. (1851.): *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga I, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb.
29. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, I. (1852.): *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga II, Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, Zagreb

30. KURİPEŠIĆ, B. (2001.): *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
31. LEDIĆ, F. (1986): *Dedino guvno i Tičići – srednjovjekovna nekropola*, u: Arheološki pregled 25, Beograd, 80 – 81.
32. LOKLAR, B. (2023): *Stećci Kraljeve Sutjeske u jednom sudskom slučaju Sarajevskog suda iz 1774. godine*, u: PRILOZI 52, UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU, Sarajevo, 87 – 105.
33. LOVRENOVIĆ, D. (2009.): *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka – monografija*, Rabic, Sarajevo.
34. MAZRAK, E. (2012.): *Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja – novo ikonografsko tumačenje*, Sarajevo, 1 – 37.
35. MAZRAK, E. (2021.): *Stupac iz Donje Zgošće kod Kaknja: analiza i interpretacija ikonografskih sadržaja, historijskoga i naručiteljskoga konteksta*, Hercegovina – 7, Mostar, 7 – 49.
36. MIKIĆ, Ž. (2002): *Nekropola u Ćatićima i antopološka problematika stećaka*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 3, Beograd, 17 – 27.
37. MILETIĆ, N. (1982.): *Stećci, Umjetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd – Zagreb – Mostar.
38. MILETIĆ, N. (1988): *Hrašće*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine – Tom 3, Sarajevo, 1988.
39. NAKAŠ, L. (2013): *Natpisi na stećcima iz Tičića*, Naše starine XXII, 45 – 48.
40. NOVAKOVIĆ, P. (2003.): *Osvajanje prostora, Razvoj prostorske in krajinske arheologije*, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana.
41. NOVAKOVIĆ, P. (2008.): *Arheologija prostora i arheologija krajolika*, u: Povijest u kršu, zbornik Projekta „Naselja i komunikacije u kontekstu veza Jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici,“ FF Press, Zagreb, 15 – 55.
42. PALAMETA, M. (2020): *Stećci i srednjovjekovni kulturološki kontekst (s odabranim primjerima koji se interpretiraju i rekontekstualiziraju)*, u: Hercegovina – 6, Mostar, 99 – 122.
43. STRATIMIROVIĆ, Đ. (1926): *Zgoščanski stećak*, U: Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, XXXVIII, Sarajevo, 45 – 46.

44. STRATIMIROVIĆ, Đ. (1981): *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*, u: Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, sv. 2, Sarajevo, 122 – 144.
45. ŠEGRO, A. (2000): *Historiografija u službi eliminacije Hrvata u Bosni i Hercegovini (1989.-1999.)*, u: God. 32., br. 2., Zagreb, 367 – 377.
46. ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ, R. (2015.): *Uvod u teorijsku arheologiju – stvaraoci i pravci u 20. stoljeću*, FF press, Zagreb.
47. THOMAS, J. (2001.): *Archaeologies of place and landscape*, u: *Archaeological Theory today*, Ian Hodder, Polity Press, Cambridge , UK, 165 – 186.
48. TRUHELKA, Ć. (1889): *Gromile na Glasincu*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knj. I, 23 – 35.
49. TRUHELKA, Ć. (1891): *Starobosanski mramorovi*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knj. IV, 368 – 38
50. TRUHELKA, Ć. (1941): *Studije o porijeklu: enološka razmatranja iz BiH*, Zagreb, 44 – 57.
51. TRUHELKA, Ć. (1942): *Uspomene jednog pionira*, Union grafičko – nakladni zavod d, d. — Zagreb, Zagreb.
52. VEGO, M. (1957): *Nadgrobnni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica*, GZM, n. s., sv. XII, Sarajevo, 127 – 142.
53. VUČIĆ, E. (2018): *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka Zapadne Hercegovine*, doktorski rad, Zagreb, 2018.
54. VUČIĆ, E. (2019): *Kontekstualizacija nekropolâ stećaka u teorijskoj arheologiji*, u: Hercegovina – 5., Mostar, 59 – 78.
55. VUČIĆ, E. (2019): *Srednjovjekovni kulturni krajolik – interpretacija prostornoga rasporeda nekropola stećaka*, Osvit 97 – 98, Društvo hrvatskih književnika Herceg – Bosne, 153 – 166.
56. WENZEL, M. (1965): *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo.
57. ZORIĆ, D. (2020): *Stećci - (do)sadašnje i nove mogućnosti tumačenja*, u: Hercegovina – 6, Mostar, 5 – 15.

ELEKTRONSKI IZVORI:

1. JAVNA TRIBINA NA TEMU “ZGOŠĆANSKI STEĆAK – SIMBOL GRADA KAKNJA”, (<https://ksckakanj.ba/javna-tribina-na-temu-zgoscanski-tecak-simbol-grada-kaknja/>), pristupljeno: 04. 02. 2024.
2. NEKROPOLA, (<https://www.nekropola.ba/bs/epitafi-na-steccima>), pristupljeno 20. 01. 2024.
3. POPIS STEĆAKA NA PODRUČJU OPĆINE KAKANJ, (https://www.facebook.com/ksckakanj/posts/projekat-popis-ste%C4%87aka-na-podru%C4%8Dju-op%C4%87ine-kakanj-na-kraju-zaseoka-puhovac-u-nepo/1795956603842896/?locale=fr_FR), pristupljeno: 20. 05. 2024.